

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

ƏLİYEV RƏHMAN MƏRDAN oğlu

**“MƏHSUL SATIŞI ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTU,
TƏHLİLİ VƏ AUDİTİNİN TƏKMİNLƏŞDİRİLMƏSİ”**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

i.f.d., dos. N.M.Musayeva

Magistr modulunun rəhbəri:

i.f.d., dos. N.M.Musayeva

Kafedra müdiri

i.e.d,prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ - 2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

FƏSİL I HAZIR MƏHSUL İSTEHSALI VƏ SATIŞI BARƏSİNDƏ ANLAYIŞ, ONLARIN UÇOTUNUN QARŞISINDA DURAN VƏZİFƏLƏR

- 1.1.** Məhsul istehsalı və satışı barəsində anlayış, bunun uçotunun və auditinin vəzifələri
- 1.2.** Hazır məhsulun qiymətləndirilməsi qaydası və uçotunun qarşısında qoyulan tələblər
- 1.3.** Məhsul istehsalına məsrəflərin tərkibi və təsnifatı

FƏSİL II MƏHSUL İSTEHSALI VƏ SATIŞI İLƏ ƏLAQƏDAR ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTU

- 2.1.** Məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar məsrəflərin uçotu sistemi
- 2.2.** Hazır məhsulun buraxılışı uyğun əməliyyatların uçotu
- 2.3.** Məhsul satışı ilə əlaqədar əməliyyatların uçotu
- 2.4.** Hazır məhsul, iş və xidmətlərin satışının uçotu

FƏSİL III MƏHSUL SATIŞI İLƏ ƏLAQƏDAR ƏMƏLİYYATLARIN AUDİTİ, TƏHLİLİ VƏ KOMPÜTERLƏŞMƏSİ

- 3.1.** Məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar əməliyyatların auditi
- 3.2.** Məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı həcmnin artırılmasında ehtiyatlarının təhlili
- 3.3.** Məhsul istehsalı və satışının kompüterləşməsi

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi məhsul istehsalı və satışı ilə məşğul olan hər bir müəssisə ilk növbədə bunun ildən-ilə artırılmasına, keyfiyyətinin işlədilməsinə və yüksək rentabelli olmasına ciddi fikir verir. Məhsul istehsalının və satışının ildən-ilə artırılması əhalinin artmaqda olan tələbatının ödənilməsinə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi isə bunun alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasına səbəb olur. İstehsal edilən məhsulların hər vahidinin maya dəyərinin ucuz başa gəlməsi isə başqa şərtlər dəyişməz qaldığı halda məhsul satışından yüksək səviyyədə mənfəət əldə olunmasını təmin edir.

Tam təsərrüfat hesabı ilə işləyən hər bir müəssisə belə bir vəziyyətdə istehsal edilən və satılan məhsulların düzgün uçotunun aparılmasını və xərclənən hər manat üzərində ciddi uçot nəzarətinin təmin olunmasına ciddi səy göstərilməlidir. Bu məqsədlə müəssisələrdə məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan əməliyyatların uçotu və auditi günün tələbləri səviyyəsinə uyğun qurulmalıdır.

Problemin araşdırılması vəziyyəti: Dövlətimizdə aparılan elmi-tədqiqat işləri ilə əlaqəli ticarətdə mal dövriyyə problemləri araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda də, məhsul satışının uçotu və təhlilinin problemlərinin işlənməsi və tətqiqi sahəsində postsovet məkanı ölkələrinin alimlərindən M.İ.Bakanov, L.İ.Kravçenko, Y.M.Tatısiy, A.D.Şeremet, A.N.Kaşayev, R.İ.Baxçın, A.İ.Kavalyev, L.L.Ermoloviç və başqalarının xidmətləri yüksəkdir.

Son dövrlərdə məhsul satışının uçotu və təhlilinə aid problemlərlə əlaqədar məsələlər Azərbaycan Respublikasının iqtisad uyğun alimlərindən S.M.Səbzəliyevin, Q.Ə.Abbasovun, S.M.Qasımovun, N.M.İsmayılovun, S.M.Namazovanın, İ.M. Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, V.M.Quliyevin, S.M.Süleymanovun və başqalarının elmi əsərlərində tez-tez rast gəlinir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Həyata keçirilən dissertasiya işinin başlıca məqsədi məhsul satışının uçotu təhlilinin müasir vəziyyəti, əmtəə material qiymətlərinin mühafizə edilməsi və ehtiyatların mühafizə edilməsi üzərində operativ nəzarəti təkmilləşdirmək və məhsul satışının istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Bundan əlavə əsas məqsəd ticarət kommertiya təşkilatlarında məhsul satışının uçotunun aparılması qaydasının hazırki vəziyyətinin araşdırılması, onların çatışmayan cəhətlərinin və mövcud nöqsanlarının aşkar edilməsi və aradan qaldırılması, məhsul satışının aparılması zamanı mövcud olan mal əməliyyatlarının qorunması və onlardan səmərəli istifadə olunmasında, məhsul satışının optimal səviyyəsinin təmin olunmasında uçot və iqtisad uyğun təhlilin funksiyalarının uçotu və təhlilini təkmilləşdirmək məqsədilə nəzəri və praktiki təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Buna görə də, dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr kompleksinin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- mal ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması və onların iqtisad uyğun parametrlər kompleksində yerinin müəyyənəşdirilməsi;

- uçot və məhsul satışının hərəkətini əks etdirən hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə aid praktiki əhəmiyyətə malik təkliflərin işlənilib hazırlanması;

- mal ehtiyatları uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun vəziyyətini nəzərdən keçirmək və bunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mal ehtiyatlarından istifadənin kompleks təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması;

- mal ehtiyatları uçotu təhlilindən istifadənin metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə aid təkliflər paketinin işlənilib hazırlanması;

Tədqiqatın predmeti və obykti: Yerinə yetirilən dissertasiya işinin predmeti məhsul satışının uçotu, auditinin və təhlilinin metodikasının işlənilib hazırlanması və bunun təkmilləşməsi hesab olunur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi», «Mühasibat uçotu barəsində» Qanun, Nazirlər Kabinetinin normativ-hüquqi sənədləri, görkəmli iqtisadçı alimlərin məhsul satışının uçotu və təhlilinə aid elmi tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat prosesində Azərbaycan Respublikası səhmdar cəmiyyətlərinin biznes planı, uçot və hesabat məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin, Səhmdar Cəmiyyətinin və başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbəyi: Tədqiqat prosesində Azərbaycan Respublikası Səhmdar Cəmiyyətinin biznes-plan, uçot və hesabat məlumatları cəlb edilmişdir. Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin, Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Mərkəzi univərmağının və başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Təqdim edilən dissertasiya işində tədqiqatın nəticəsində elmi yeniliyə əlaqəli bir neçə nəzəri və praktiki nəticələr göstərilmişdir:

- mal ehtiyatları uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunluğunun müəyyənləşdirilmişdir;

- məhsul satışının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- məhsul satışının qiymətləndirilməsi nəzəri metodoloji və praktiki problemləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur;

- məhsul satışının kommərsiya strukturları ilə istifadəni xarakterizə edən parametrlərin iqtisad uyğun göstəricilər sistemində yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir.

- mal ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən iqtisad uyğun göstəricilər sistemi uçot və hesabatın Beynəlxalq və Milli Standartlara uyğunlaşdırılması nöqtəy-nəzərindən təhlil olunmuşdur;

- mal ehtiyatları təhlilinin informasiya bazası sayılan təsərrüfatdaxili hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə aid elmi cəhətlər əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir;

- məhsul satışının uçotu metodikasına sistemli yanaşılaraq bunun beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətləri uyğun təkliflər işlənilib hazırlanmışdır.

Ticarət fəaliyyəti göstərən müəssisənin auditinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli bir neçə kompleks məsələlər həll edilməlidir. Bunlara əsas növbətilər daxildir:

- Məhsulların saxlanması aid qaydaların mövcud olması;
- Mal-material qiymətlilərinin daşınması uyğun daxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin öyrənilməsi;
- Mal tədarükü qaydalarının düzgünlüyünün yoxlanılması;
- Mal-material əməliyyatlarının sintetik və analitik uçot reestrlərində əksinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- Məhsul satışından daxilolmaların düzgünlüyünün yoxlanması və təsdiqlənməsi;
- Hesabat dövrünün sbununa məhsul satışı ilə əlaqəli debitor borcların yoxlanması və təsdiqlənməsi;
- Məsrəflərin mövcud məhsul satışı əməliyyatlarına adekvatlığının müəyyən edilməsi;
- Məhsul satışından formalaşan maliyyə nəticələrinin reallığının təsdiqlənməsi;
- Məhsul satışı əməliyyatları zamanı vergi və mülki qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunmasının yoxlanılması

İşin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəzəri və praktiki nəticələr kommersiya strukturlarında sayılan mal ehtiyatları uçotunun səmərəli təşkilinə mal ehtiyatlara olan tələbatının daha tam dolğun ödənilməsinə, bu məqsədlə bütöv daxili ehtiyat mənbələrinin səfərbər olunmasına əsaslı şərait yaradır. Dissertasiya işində irəli sürülən əməli təkliflərin tətbiqi kommersiya strukturlarında uçotun və təhlilin səmərəli mexanizminin yaradılmasını, bazar münasibətləri şəraitində mal ehtiyatları uyğun qənaətin stimullaşdırılmasının zəruri aspektlərinin seçilməsini təmin edə bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Tamamlanmış dissertasiya işi giriş, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından, əlavələr, sxemlərdən və cədvəllərdən ibarətdir.

FƏSİL I. HAZIR MƏHSUL İSTEHSALI VƏ SATIŞI BARƏSİNDƏ ANLAYIŞ, ONLARIN UÇOTUNUN QARŞISINDA DURAN VƏZİFƏLƏR

1.1. Hazır məhsul istehsalı və satışı barəsində anlayış, uçotunun və auditinin vəzifələri

Hazır məhsul müəssisənin istehsal prosesinin son məhsuludur. Hazır məhsul bütöv istehsal prosesinin başa vurmuş və texniki nəzarət şöbəsi tərəfindən qəbul edilən məhsullardır.

Yüklənib göndərilmiş və ya buraxılmış məhsullar, yerinə yetirilmiş işlər və edilmiş xidmətlər dedikdə elə məhsullar, işlər və xidmətlər başa düşülür ki, hansı ki, onlara müəssisə tərəfindən hesab-ödəmə tələbnaməsi yazılır və banka artıq təhvil verilir, lakin alıcı tərəfindən ödənilməyib. Göndərilmiş (buraxılmış) məhsullar, göndərilmiş işlər və edilmiş xidmətlər, hesab-ödəmə tələbnaməsini ödəməyə kimi tədavül sferasında olur və Buna görə də aydındır ki, xüsusi hesabda uçotu alınır, yəni göndərilmiş hesab olunurlar.

Bazar iqtisad uyğunluğu şəraitinin məhsul istehsalının və satışının qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olur:

- məhsul istehsalı prosesi üzərində ciddi uçot nəzarətinin təmin etmək. Bu məqsədlə məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin vaxtında ilk sənədlərlə rəsmiyyətə salınmasını təmin etmək;
- istehsal olunmuş məhsulların vaxtında ilk sənədlərdə rəsmiyyətə salınmasını həyata keçirmək və bunun uçotda dəqiq əks etdirilməsini təmin etmə;
- istehsal olunmuş məhsullara çəkilən xərcləri uçotda dəqiq əks etdirmək və məhsulların istehsal maya dəyərinin düzgün hesablanmasını təmin etmək;
- yüklənib alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulların vaxtında və düzgün rəsmiyyətə solanmasını və uçotda əks etdirilməsini təmin etmək;
- satılmış məhsullar uyğun əməliyyatları uçotda düzgün əks etdirilməsini təmin etmək;
- kommersiya xərclərinin salmış məhsullara aid edilməli olan hissəsini düzgün müəyyən etmək və satılmış məhsullara dəqiq aid etmək;

- satılmış məhsulların həcmi və onların tam maya dəyərinin obyektiv hesablanmasını təmin etmək;

- məhsul satışından olan maliyyə nəticəsinin düzgün hesablamaq və müvafiq hesablarda dəqiq əks etdirilməsi.

Məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar əməliyyatların auditi qarşısında duran ovəzifələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- - məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar əməliyyatların ilk sənədlərlə rəsmiyətə salınmasının və uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq;
- - məhsul istehsalının və satışının gələcəkdə artırılması sahəsində mövcud daxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarıb, istifadəyə vermək barədə təkliflər vermək və s.
- - məhsul istehsalı və satışı üzrə dövrü hesabatlarda əks etdirilən məhsullarına reallıq vəziyyətini yoxlamaq;
- - məhsulların keyfiyyəti və çeşidləri üzrə qəbul olunmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə vəziyyətini yoxlamaq;

1.2. Hazır məhsulun qiymətləndirilməsi qaydası və uçotunun qarşısında qoyulan tələblər.

Bütöv emal, yığım və qablaşdırma proseslərindən keçən, müvafiq standartlara və müvafiq şərtlərinə cavab verən, texniki nəzarət şöbəsi tərəfindən qəbul edilən, hazır məhsul anbarına, yaxud alıcılara təhvil verən məhsullar hazır məhsullar hesab edilir.

Hazır məhsulun tərkibinə ehtiyat hissəsi, yaxud dəstləşdirici məmumat kimi alıcılara yüklənən detallar, hissələrə və yarımfabrikatlar da daxil edilir.

Emal əməliyyatlarından, yaxud dəstləşdirmə prosesindən keçməyən, eyni zamanda də, anbara təhvil verməyən, bitməmiş istehsalın tərkibində uota alınan məhsullar hazır məhsullar sayılır.

Məhsulların, yerinə yetirilən işlərin və göndərilən xidmətlərin satışından olan gəlirin həcmi, kommersiya təşkilatlarının və sənaye müəssisələrinin isthesalat və maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən oən mühüm göstərici hesab edilir.

Məhsulun satılması ilə təşkiatın (müəssisənin) vəsaitinin dövriyyəsi başa çatı r və bunun nəticəsində də əldə edilmiş gəlirlə alınmış əmlakın, xammalın, materialın ödənilməsinə, əməyin ödəniləsi uyğun işçi heyəti ilə, vergi və rüsumuna görə büdcə ilə, mütəlif ayırmalara görə büdcədən kənar fondlarla, bank kreditinə görə bankla hesablaşmanın aparılmasına geniş imkanlar yaranır. Məhsul, iş və xidmətlərin satışı nəinki istehsal və tədavül xərclərini ödəməli, həm də istehsalın genişləndirilməsi, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və yenidən qurulmasının, məhsul buraxılışı həcmnin artırılmasının mühüm mənbələrindən biri olan mənfəət əldə edilməsini təmin etməlidir.

Məhsul, iş və xidmətlər, onlara mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya, istehsalçıdan istehlakçıya keçməsi anından satılmış hesab edilir. bu dövrdən onların dəyəri gəlir hesab olunur və ümumi gəlirin tərkibinə daxil edilir.

Gəlir, mühasibat uçotunda pul vəsaitinin və başqa əmlakın daxil olma həcminə eyni zamanda də, məhsulun, işin, xidmətin alıcıya, y axud istehlakçıya verilməsi nəticəsində əmələ gələn debitor borcunun miqdarına bərabər pul ifadəsində ifadə edilən məbləğdə qeydə alınır.

Məhsulun, işin, xidmətin ödənilməsi, pul vəsaiti, valyuta yaxud başqa əmlak (xammal, material, əmtəə və i.a.) vasitəsilə aparıla bilər. Satışdan vəsaitin daxil olması hesablaşma-ödəmə sənədlərinə (ödəmə tapşırığına, ödəmə tələbnaməsinə, kassa-mədaxil orderinə, mal qaiməsinə və s.) əsasən mühasibat uçotunda əks etdirilir.

Yükləmə mühasibat sənədlərinin məlumatlarına əsasən başqa təşkiatlara yüklənmiş (yaxud ödənilmiş) məhsulların və öz istehsalı yarımfabrikatların, sifarişçilər üçün yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin, öz xidmətedici istehsalatına, yaxud təsərrüfatına buraxılmış məmulatların dəyərini özündə birləşdirən satışdan olan gəlirin həcmi müəyyən edilir. gəlirin həcmi əsas göstərici kimi təşkiatın təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin aparılmasında, biznes-planın tərtib edilməsində və vergiyə cəlb olunmasının müəyyən edilməsində geniş istifadə olunur.

Aparılan uçotda məhsullar natural, şərti-natural və dəyər ölçüləri ilə əks etdirilir. Natural ölçü kimi ədəd, litr, ton və sairədən istifadə edilir. onların köməyi ilə analitik uçot aparılır və məhsulların növləri, ölçüləri və i.a. uyğun miqdarı, həcmi və kütləsi hesablanır.

Natural ölçü ilə yanaşı bir sıra istehsalatda oxşar məhsul buraxılışı uyğun məlumatları ümumiləşdirmək üçün şərti natural ölçülərdən də istifadə edilir. məhsulun şərti-natural ölçüdə hesablanması bunun faydalılığından, istehsal mərhələsinin müddətindən, hazırlanmasının əmək tutumundan asılı olaraq hesablanan əmsalın köməyi ilə yerinə yetirilir. Şərti-natural ölçülər qara metallurgiya, konserv və kimya sənayesində istifadə olunur.

Natural, şərti-natural ölçülərlə yanaşı dəyər ölçüsündən də istifadə edilir. dəyər ölçüsünün köməyi ilə sintetik və analitik uçot aparılır, məhsul buraxılışı göstəri cisi, gəlirin həcmi və məhsul satışından əldə edilən maliyyə nəticəsi müəyyən edilir. dəyər göstəricisi formalaşan zaman məhsulun normativ (plan) və hüquqi maya dəyəri, satışı qiyməti uyğun qiymətləndirilir.

Məhsulun, bunun satışının, anbarda saxlanması eyni zamanda də, maliyyə nəticəsinin hesablanması uyğun sintetik və analitik uçotun düzgün təşkil edilməsi üçün qiymət-nomenklaturasının xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Qiymət nomenklaturu buraxılan məhsulun siyahısını özündə cəmləşdirir. O, təşkilatın özü tərəfindən hazırlanır. Bunun hazırlanması zamanı məhsulların (məmulatların) müxtəlif nişanələr (təyinatı, modası, artikulu, markası, növü və s.) uyğun təsnifatı əsas götürülür. Buna müvafiq olaraq nomenklatura nömrəsində rəqəmlərin müqdarı təyin edilir. qiymət nomenklaturasında onların nişanələrini, ölçü vahidlərini və uçot qiymətini xarakterizə edən nomenklatura növrəsi, məhsulun (məmulatın) adı göstərilir. Uçot qiyməti kimi normativ (plan) dəyərindən və uçot qiymətindən istifadə edilir. təşkilatda kompüterlə istifadə edilən zaman qiymət-nomenklaturuna əlavə olaraq məhsul buraxılışı və alıcılar haqda daha geniş nişanələri özündə əks etdirən məlumatlar tərtib olunur. Xüsusi ilə bu məlumata nomenklatura nömrəsindən başqa vergiyə cəlb edilməyən məhsulların, vergi dərəcələri və s. də daxil edilir. bu cür siyahısının bazasında əsas istehsalatın,

köməkçi sexlərin, xidmətedici təsərrüfatın, ayrı-ayrı sex və sahələrin məhsul buraxılması haqda məlumatlar tərtib edilir.

Hazır məhsul, yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmətlərin buraxılışı və satışı sintetik hesablarda onların həqiqi maya dəyəri ilə əks etdirilir.

Məhsullar, işlər və xidmətlər cari uçotda aşağıdakı qiymətlərlə qiymətləndirilə bilər:			
- <u>həqiqi istehsal maya dəyəri üzrə</u> . Bu üsullar qiymətləndirmə fərdi sifariş üzrə məhsul buraxan, yaxud iş yerinə yetirən istehsalatda tətbiq edilir. hər bir məmumat və iş növünün həqiqi maya dəyəri onlar başa çatdıqca müəyyən edilir ki, bu da qeyd edilən qiymətləndirmədən istifadə etməyə şərait yaradır.	- <u>normativ (plan) maya dəyəri üzrə</u> . Sözü gedən qiymətləndirmə üsulu ilə ayın axırında analitik uçotda ayrıca uçotu aparılan məhsulun həqiqi maya dəyərinin normativdən (plandan) kənarlaşması müəyyən edilir. bu qiymətləndirmə üsulu təşkilatda məsrəflərin və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasını normativ metodunun tətbiq edilməsi hallarında mümkün olur.	- <u>məhsullara satış qiyməti, işlərə (xidmətlərə) tarif üzrə</u> . Bu cür üsulun istifadə edilməsi hallarınca hər hesabat dövrü qurtardıqdan sonra məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışı qiyməti (tarifi) ilə həqiqi maya dəyəri arasındakı fərq hesablanır və müəyyən edilmiş məbləğ əvvəlki üsulda olduğu kimi analitik uçotda ayrı uçota alınır.	- <u>birbaşa xərc maddələri (istisna edilmiş maya dəyəri) üzrə</u> . Sözü gedən qiymətləndirmə üsulunda bütün üstünlük xərclər bilavasitə satılmış məhsula silinir.

Cari uçotda normativ (plan) maya dəyərindən, yaxud satış qiymətindən istifadə edən zaman göstərilən dəyərlilər arasında əmələ gələn kənarlaşmanın (fərqin) yüklənmiş, satılmış həcmindən anbarda qalan və yüklənən məhsul qalıqları arasınca müəyyən edilməsi və bölüşdürülməsi zəruriyyəti meydana çıxır.

Kənarlaşma (fərq, həqiqi maya dəyərini normativ (plan) maya dəyəri, yaxud satış qiyməti ilə müqayisə etməklə istehsalatdakı buraxılış məhsullar uyğun müəyyən edilir. onların ay ərzindən yüklənmiş (satılmış məhsulların və ayın axırına anbarda (yüklənmədə) qalan qalığı arasında bölüşdürülməsi, məhsulların ayın əvvəlinə qalan qalığı (anbarda, yüklənmədə) və cari ayda buraxılan (yüklənə, satılan) məhsulların dəyərinin, həmin həcmdə normativ (plan) maya dəyərində, yaxud satış qiymətinə olan nisbəti kimi hesablanan orta faizlə yerinə yetirilir.

Hesablaşma, buraxılan ayrı-ayrı məhsul qrupları uyğun aparılır. Kənarlaşma (fərq), analitik uçotda əks etdirilən normativ (plan) maya dəyərində, yaxud satış qiymətinə əlavə edilir. bunun nəticəsində də məhsulun həqiqi maya dəyəri müəyyən edilir. onların sintetik hesablardakı müsbət miqdarı (həqiqi maya dəyərindən normativ (plan) maya dəyərindən, yaxud satış qiymətilə dəyərindən artıq olması) adi əlavə yazılışla, əks miqdarı isə «qırmızı storno» üsulundan istifadəsə etdirilir.

Məhsulun (işlərin, xidmətlərin) satışı, ƏDV artırılmaqla sərbəst buraxılış qiyməti və tariflə; ƏDV məbləği kimi artırılmaqla dövlət tərəfindən tənzimlənən topdan qiymətlə (tarif) və ƏDV daxil edilməklə dövlət pərakəndə qiymətlə yerinə yetirilir.

Sərbəst satış qiyməti, müqavilə iştirakçıları yəni alıcı və satıcı ilə razılaşdırılması və bu hal alqı-satqı müqaviləsində qeyd edilməlidir. Sərbəst müqavilə qiyməti zəruri hallarda nəqliyyat orqanları tərəfindən də yoxlanılmalıdır. Bütöv əhatə edilən məsələlər ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olduğundan onlarla əlaqədar əməliyyatlar üzərində müntəzəm nəzarət təşkil olunmalıdır. Bu nəzarət bilavasitə mühasibat uçotu tərəfindən aşağıdakı kimi yerinə yetirilməklə təmin edilməlidir.

- məhsulun buraxılışı və yüklənməsi uyğun ilk sənədlərin vaxtılı-vaxtında və düzgün rəsmiləşdirilməsi üzərində nəzarət etmək;

- hesablaşma-ödəmə sənədlərini vaxtılı-vaxtında rəsmiləşdirmək və onların banka təqdim edilməsi üzərində müntəzəm nəzarət təşkil etmək;

- hazır məhsulların vaxtılı-vaxtında mədaxil edilməsi və alıcılara yüklənməsi, habelə saxlanması üzərində nəzarət etmək məqsədilə onların mövcud olması və hərəkəti haqda təşkilat və müvafiq bölmə rəhbərlərini lazımi informasiyalarla təmiş etmək;

- məhsul satışından olan pul vəsaitlərinin vaxtılı-vaxtında daxil olması, alıvcılarla qarşılıqlı hesablaşmanın üzləşdirilməsi üzərində nəzarət etmək.

Məhsul və onların satışı uyğun uçotun qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də onların buraxılışının, yüklənməsinin və satışının operativ

uçotunun təşkilidir. Ona isə ancaq beynəlxalq uçot standartlarına uyğun qurulan milli uçot standartlarının ihazırlanması ilə nail olmaq olar.

1.3. Məhsul istehsalına məsrəflərin tərkibi və təsnifatı

Məhsul (işin, xidmətin) maya dəyəri iqtisad uyğun bir kateqoriya kimi bazar iqtisad uyğunuyatının obyektiv qanunlarının təsiri altında formalaşır. Bununla belə bunun tərkibi dövlətin təsiri və tənziminə məruz qalır. Başqa sbzlə, dövlət maya dəyərinin tərkibini ümumi şəkildə müəyyən edir və tənzimləyir. Bu, hər şeydən əvvəl öz əksini maliyyə nəticələrinin, müəyyən olunması və formalaşdırılmasında, xammal və materiallara, yanacağa, satın alınan yarımfabrikatlara preyskurant qiymətlərinin, enerjiyə və nəqliyyat xidmətinə tariflərin, amortizasiya normalarının qoyulmasında tapır. Dövlət eyni zamanda məhsulların (işin, xidmətin) maya dəyərinin hədlərinin formalaşmasına da təsir göstərir. Bu da öz təzahürünü dövlətin mərkəzləşdirilmiş qaydada məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə daxil olunmala məsrəflərin, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətə aid ediləcək, eyni zamanda başqa mənbələrə (xüsusi təyinatlı fondlara, qeyri-büdcə fondlarının maliyyələşdirilməsinə və s.0 silinəcək məsrəfləri müəyyən etməsində tapır.

Maya dəyərinə hansı xərclərin daxil edilməsi məsələsi iqtisad uyğunuyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin yürütdüyü iqtisad uyğun (vergi) siyasətlə tənzimləyir. Məsələn, hələ bu yaxın vaxtlaradək (1997-ci ildə 01 yanvar tarixinə kimi) məhsulun, işin, xidmətin maya dəyərinə əmək haqqının bütöv məbləği deyil, ancaq bunun minimal həcmnin dörd mislini bərabər olan hissəsini daxil edilirdi. Hazırda əmək haqqının məbləği istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərinə tam həcmdə daxil edilir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında məhsulların, işin, xidmətin maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibində «Mühasibat uçotu barəsində» nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikasının Qanunu, bunun əsasında Maliyyə Nazirliyinin tərəfindən hazırlanmış təlimat, 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən

qüvvəyə minmiş olan Azərbaycan Respublikasının Vergi məcəlləsində və başqa normativ sənədlərlə müəyən edilir.

Sadalanın normativ sənədlərdə, məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərində daxil olunacaq, müəssisələrin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına və başqa mənbələr hesabına ötürüləcək xərclərin siyahısı verilmişdir.

Bu sənədlərdə məhsulların, işin və xidmətin maya dəyəri istehsal və xidmət prosesi zamanı istifadə edilən təbii ehtiyatların, xammalların, materiallar, yanacaq, enerjinin, əsas fondlarında, əmək ehtiyatlarının dəyərindən, eyni zamanda onların istehsala və satışına sərf edilən başqa xərclərdən ibarət olması müəyyən edilmişdir.

Müəssisəyə uyğun istehsal xərcləri vergiqoyma məqsədilə Vergi Məcəlləsi və başqa normativ aktlara uyğun təsdiq edilmiş limitləri, normaları və normativləri əsasında müəyyənləşdirilir.

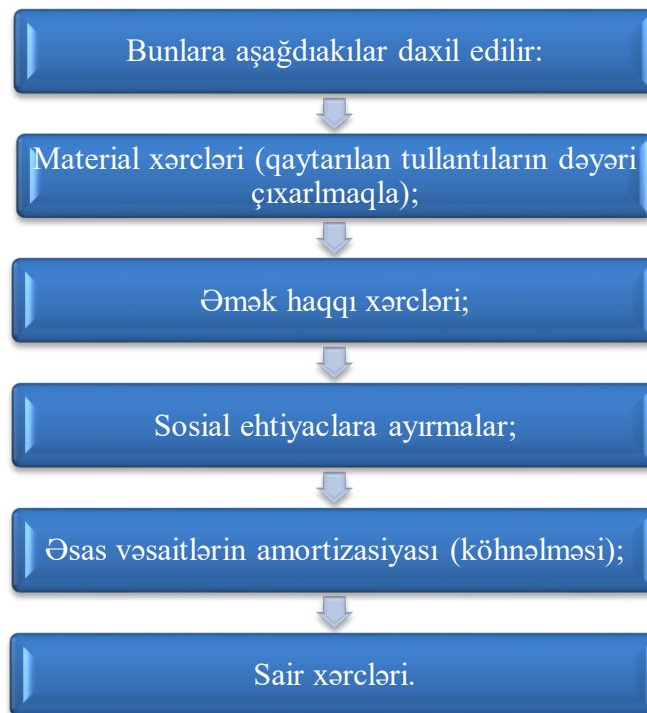
Qeyd edim ki, istehsala məsrəflərin uçotunun təşkili istehsalın texnologiyasından, qurulmasından, təşkili xüsusiyyətlərindən, buraxılan məhsulların, yerinə yetirilmiş işlərin və xidmətlərin xarakterindən və s. amdlərdən xeyli dərəcədə asılıdır. Bununla birlikdə istehsala çəkilən xərclər tərkibinə, iqtisad uyğun təyinatına, məhsulun maya dəyərindəki xüsusi çəkisinə, məmulatların hazırlanmasında və satışındakı roluna, istehsalın həcminə görə müxtəlifdir. Ona görə həmin xərclərin müxtəlif əlamətlər uyğun təsnifatı və qruplaşdırılması tələb olunur. Xərclər istehsalın xarakterinə, məhsul iş və xidmətlərin növünə, başvermə yerlərinə, texnoloji provevə münasibətinə, tərkibinə, ayrı-ayrı məhsul, işin və xidmətlərin maya dəyərlərinə daxil olunması üsuluna, istehsal prosesi zamanında iştirakına, istehsalla əlaqəli həcmə münasibətinə, planlaşdırmaya münasibətinə, başvermə dövrünə və s. görə, elementlər və kalkulyasiya maddələri uyğun qruplaşdırılır. Bu zaman maliyyə nəticələrində vaxtında və eyni zamanda da düzgün müəyyən edilməsinə imkan vermir.

İstehsal xərclərinin yuxarıda göstərilən əlamətlər uyğun qruplaşdırılması müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Belə ki, istehsalın xarakterinə görə

xərclərin, məhsulun, işin və xidmətlərin növləri və istehsal prosesinin mərhələləri uyğun bölüşdürülür. Bu da ayrı-ayrı məhsul, iş və xidmət növlərinin maya dəyərini müəyyən etməyə, mərhələlər uyğun təsərrüfat hesabına tətbiq etməyə imkan verir.

Maya dəyərini planlaşdırılması və kalkulyasiya edilməsi zamanı xərclərin iqtisad uyğun elementar və kalkulyasiya maddələri uyğun təsnifatı mühüm rol oynayır. İqtisadi element dedikdə, məhsulun (işin, xidmətin) istehsalı və satışı çəkilən xərcin birtərkibli (həmcins) növü nəzərdə tutulur. Xərclərin iqtisad uyğun elementlər uyğun qruplaşdırılması «nə sərf olunmuşdur?» sualına cavab verir. Məsələn, məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı uyğun əmək haqqı xərci girtərkibli xərc elementidir. Bu xərci ayrı-ayrı tərkib hissəsinə parçalamaq mümkün deyildir. Həmin xərc elementində istər bilavasitə istehsal fəhlələrinin, istərsə də müxtəlif idarəetmə pillələrində qulluqçuların, mütəxəssislərin, rəhbər işçilərin əmək haqları öz əksini tapmış olur.

Yuxarıda adı çəkilən normativ sənədlərdə mülkiyyət formalarının, təşkilati-hüquqi xüsusiyyətlərinin, fəaliyyət istiqamətindən asılı olmadan bütöv müəssisələrə görə vahid xərc elementləri müəyyən edilib.

Hər bir elementə daxil edilən xərclərin tərkibi və məzmunu sözü gedən enormativ sənədlərdə geniş açıqlanmışdır. Məsrəflərin elementlər uyğun bölgüsü

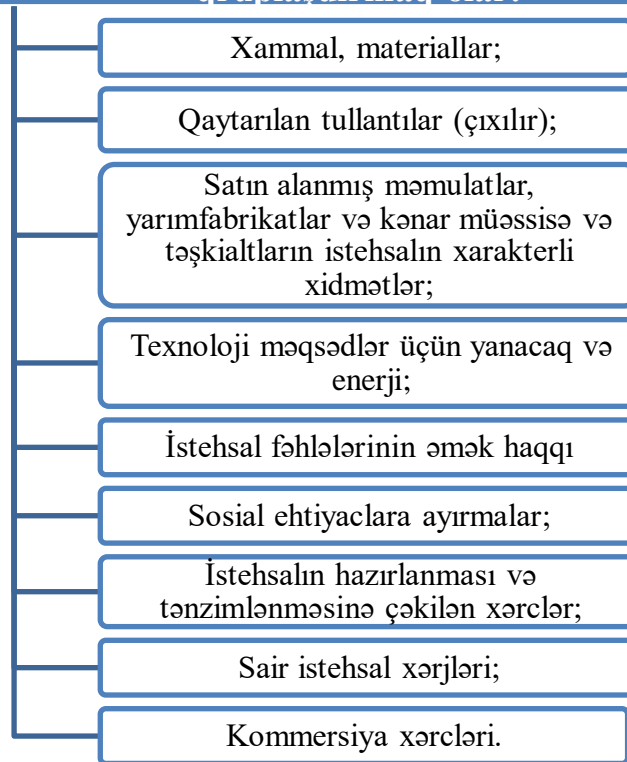
müəssisə uyğun bütövlükdə onların smetasını və həqiqi məbləğlərini müəyyən etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xərc elementləri əsasında müəssisənin material və əmək ehtiyatlarına, başqa vəsaitlərə olan tələbat hesablanır, onların harada və hansı məqsədlər üçün istifadə edilməsindən asılı olaraq xərclərin tərkibi və quruluşu müəyyən olunur.

İstehsal xərclərinin iqtisad uyğun elementlər uyğun qruplaşdırılması bir sıra iqtisad uyğun göstəricilərin, o cümlədən ayrı-ayrı müəssisələrdə, sahələrdə yaradılan milli gəlirin hesablanması üçün istifadə edilir.

Məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərində daxil olan xərclərin tərkibi uyğun rəsmi sənədlərdə xərclərin iqtisad uyğun elementlər uyğun nomenklaturası verildiyi halda kalkulyasiya maddələri uyğun nomenklaturası verilir. Kalkulyasiya maddələrinin siyahısı istehsalın xarakteri və quruluşu nəzərə alınmaqla məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində planlaşdırılması, uçotu və kalkulyasiya məsələləri uyğun sahəsi metodiki tövsiyələr, ayrı-ayrı sahəsi nazirliklər, komitələr, birliklər, şirkətlər və s. tərəfindən işlənilib hazırlanır və onlara təbə olan müəssisə və təşkilatlara verilir.

Bununla belə hal-hazırda sənayedə tətbiq edilən xərclərin nümunəsi nomenklaturasını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci on maddəyə daxil olan xərclər məhsulun (işin, xidmətin) istehsal maya dəyərini, on ikinci maddəni də bunun üzərinə əlavə etməklə alınan xərclərin cəmi məbləği isə məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyərini yaradır.

Sənayenin ayrı-ayrı sahələrində xərc maddələrinin nomenklaturası həmin sahələrin xüsusiyyətlərindən, istehsal edilən məhsulun xarakterindən, texnoloji proseslərin müxtəlifliyindən, təşkilindən, xərclərin məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə müstəqim və dolay yolla daxil edilməsi imkanlarından və s. amdvörlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, respublikanın ənənəvi və aparıcı istehsal sahəsi olan neftçıxarmada bu sahə üçün xarakterik olan bəzi xərc maddələri: neftin çıxarılması üçün istifadə edilən enerji; laylara süni təsir göstərilməsi ilə əlaqədar xərclər; neftin və alınan qazın yığılması və nəqli uyğun xərclərin; neftin texnoloji hazırlığı uyğun xərclər və s. tətbiq edilir.

Aşağıda göstərilmiş əlavələrdə respublikada idxal və ixrac edilən malların miqdarı, statistika uyğun onların dəyəri və nisbəti faizlə göstərilmişdir.

İdxalda əsas mallar

Nö	Malın adı	Miqdar	Statistik dəyər (min ABŞ dolları)	Ümumi idxala nisbətən, %-lə
	İdxal - cəmi	-	5 776 222.52	100.00
1	Yeyinti məhsulları, min ABŞ dolları	-	768 206.06	13.30
1.1	ondan: Ət, ton	25 687.03	37 827.39	0.65
1.2	Süd, ton	4 199.84	5 926.01	0.10
1.3	Kərə yağı və süddən hazırlanmış başqa yağlar, ton	7 304.16	42 987.73	0.74
1.4	Meyvə-tərəvəz, ton	174 051.33	95 979.02	1.66
1.5	Çay, ton	7 494.48	29 118.92	0.50
1.6	Buğda, ton	598 424.67	106 045.92	1.84
1.7	Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, ton	98 689.31	90 803.59	1.57
1.8	Şəkər, ton	116 320.13	43 255.29	0.75
2	Tütün və tütün məmulatları, min ABŞ dolları	-	73 296.43	1.27
3	Sement, ton	27 859.25	6 733.08	0.12
4	Əczaçılıq məhsulları, ton	8 333.40	153 793.16	2.66
5	Plastmassa və onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	105 804.75	203 227.63	3.52
6	Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar, min ABŞ dolları	-	165 686.97	2.87
7	Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	538 580.58	647 229.26	11.21
8	Maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri, min ABŞ dolları	-	1 370 339.72	23.72
9	Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, min ABŞ dolları	-	493 215.60	8.54
10	Məbel və bunun hissələri, min ABŞ dolları	-	60 701.43	1.05
11	Başqaləri	-	1 833 793.18	31.74

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistika Hesabat dövrü:
01.01.2018 – 31.07.2018

Əlavə 2

İxracda əsas mallar

Nö	Malın adı	Miqdar	Statistik dəyər (min ABŞ dolları)	Ümumi ixraca nisbətən, %-lə
	İxrac - cəmi	-	10 748 319.46	100.00
1	Xam neft və bitumlu minerallardan alınan xam neft məhsulları, ton	16 658 927.98	8 676 292.34	80.72
2	Neft məhsulları (2710 mal kodu uyğun), ton	636 572.23	334 006.16	3.11
3	Təbii qaz, min kub metr	4 049 654.96	749 713.98	6.98
4	Elektrik enerjisi, min kVt/saat	1 205 532.49	56 943.11	0.53

5	Meyvə-tərəvəz, ton	322 448.95	301 315.78	2.80
6	Çay, ton	805.71	5 479.37	0.05
7	Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, ton	9 368.99	8 715.51	0.08
8	Şəkər, ton	25 461.76	14 867.73	0.14
9	Spirтли və spirtsiz içkilər, min ABŞ dolları	-	8 064.71	0.08
10	Kimya sənayesi məhsulları, ton	111 195.54	40 609.15	0.38
11	Plastmassa və onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	102 863.98	79 292.43	0.74
12	Pambıq lifi, ton	29 600.73	45 198.14	0.42
13	Pambıq ipik, ton	4 968.25	12 422.07	0.12
14	Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	67 889.29	49 476.32	0.46
15	Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar, ton	33 601.39	77 764.74	0.72
16	Başqaları	-	288 157.89	2.67

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2018 – 31.07.2018

Xərclərin kalkulyasiya maddələri uyğun qruplaşdırılması həmin xərclərin bilavasitə ayrı-ayır məhsul, iş və xidmət növləri, istehsalın təşkili, ona xidmət göstərilməsi, müxtəlif struktur bölmələrinin və müəssisənin bütövlüdə idarə edilməsi çərçivəsində uçota alınmasına imkan yaradır. Xərclərin maddələr uyğun təsnifatı konkret məhsul növlərinin maya dəyərinin kalkulyasiyasını tərtib olunması, məhsula (işə, xidmətə) çəkilən xərclər üzərində ciddi nəzarət aparmaq, maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq üçün tətbiq edilir.

İstehsal xərclərinin kalkulyasiya maddələri uyğun uçotu məhsullara (iş və xidmətlərə) qiymətlərin qoyulması üçün istifadə olunur. Bu qruplaşma habelə məhsul istehsalının rentabelliyini, mənfəətliliyini müəyyən etmək, ayrı-ayrı bölmələrin işlərinin səmərəliliyini təhlil etmək və s. məqsədlər üçün də istifadə olunur.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, iqtisad uyğun elementlər və kalkulyasiya maddələri uyğun qruplaşdırılmış xərclər arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə və fərqlər mövcuddur. Məsələn, «Material xərcləri» (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxarılmaqla) elementi ilə «Xammal və materiallar» maddəsi arasında qarşılıqlı əlaqə, onların hər ikisinin əmək əşyaları kimi uçota alınmasından ibarətdir. Lakin

birincidə bütövlükdə müəssisə uyğun (təyinatından və başvermə yerindən asılı olmayaraq) sərf edilən materialların, ikincidə isə ancaq konkret məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına bilavasitə sərf edilən materiallar əks etdirilir. Material xərclərinin bir hissəsi başqa kalkulyasiya maddələrində də əks etdirilə bilər.

İndi də xərclərin başqa əlamətlər uyğun təsnifləşdirilməsini nəzərdən keçirək. İstehsal (texnoloji) prosesinə, yaxud texnoloji-iqtisad təyinatına görə xərclər əsas və əlavə xərclərə bölünür. Əsas xərclərə məhsulun (işin, xidmətin

Bilavasitə istehsalı, bunun texnologiyası ilə əlaqəli olan xərclər: xammal və materiallar; texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji; istehsal fəhlələrinin əsas və həmçinin əlavə əmək haqqı, həmin əmək haqqına görə sosial sığortaya ayırmalar; istehsalın hazırlanmasına və mənimsənilməsinə çəkiləcək xərclər; maşın və eynilə avadanlıqların saxlanması və istismarına uyğun xərclər daxil edilir. əlavə xərclər bilavasitə texnoloji proseslərlə əlaqədar yox, istehsalın təşkili, idarə olunması və ona xidmət göstərilməsilə əlaqədar olan xərcləri özündə cəmləşdirir. Bunlara ümumistehsalat (ümumsex) və ümumtəsərrüfat xərcləri aiddir.

Tərkibinə görə gərclər bir elementli və nompleks xərclərə bölünür. Bir elementli xərclər təyinatından və başvermə yerlərindən asılı olmayaraq təkib hissəsələrinə parçalanır və yekcinsdirlər (xammal, materiallar, yanacaq, əmək haqqı və s.). Kompleks xərclər isə tərkibinə görə bir neçə elementlərdən: ümumistehsalat, ümumtəsərrüfat xərcləri, kommersiya xərcləri və sairədən ibarətdir. Həmin xərclərə demək olar ki, bütöv xərc elementləri daxil edilir.

Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə ayrılır. Müstəqim məsrəflər dedikdə, konkret məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərində bilavasitə daxil edilən xərclər başa düşülür. müstəqim məsrəflərə adətən istehsalın texnologiyası ilə əlaqəli olan xərclər (xammal, materiallar, istehsal fəhlələrinin əmək haqqı və s.) aiddir. qeyri-müstəqim xərclər biri yox, bir neçə məhsulun (işin, xidmətin) istehsalı ilə əlaqədar və buna görpə də onlar (məslən, istehsalın idarə edilməsi və ona xidmət göstərilməsi ilə əlaqəli xərclər) konkret məhsullar (işlər, xidmətlər) arasında xüsusi hesablamaların köməyi ilə bölüşdürülür.

Xərclərin müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə bölünməsi bilavasitə istehsalın texnologiyasından asılıdır. Bu əlamətə görə istehsal sahələri çıxarma (mədən və emaledici sənayeyə) bölünür. Çıxarma (mədən) sənaye sahələrinə neft, qaz, dəmir filizi, Daş kömür və s. sərvətlər çıxaran müəssisələr aid edilir. həmin sahələrdə adətən bir növ məhsul çıxarılır və çəkilən bütöv xərclər müstəqim kimi çıxış edir. Emaledici sahələrdə isə istehsal, kompleks xarakterə malik olduğundan əsas xərclər ayrı-ayrı məhsulların arasında qeyri-müstəqim qaydada bölüşdürülür.

İstehsalın həcminə münasibətinə görə xərclər dəyişən və şərti-daimi xərclərə bölünür. Dəyişən xərclər istehsal edilən məhsulun, görülən iş və xidmətlərin həcminə mütənasib olaraq dəyişilir. Bu zaman məhsulun, işin və xidmətin hər vahidinə düşən həmin xərclərin həcmi dəyişməz qalır. Dəyişən xərclər xammal və materiallara, texnoloji məqsədlərə üçün yanacaq və enerjiyə çəkilən xərclər, istehsal fəhlələrinin əmək haqqı və s. daxildir. Şərti-daimi xərclər o xərclərə deyildir ki, onların məbləği istehsalın həcmindən dəyişməsindən asılı olmayaraq sabit qalır, yaxud az dəyişir. Belə xərclərə maşın və avadanlıqların amortizasiyası, ümumistehsaat və ümumtəsərrüfat xərcləri aid edilə bilər.

Xərclərin dəyişə və şərti-daimi xərclərə bölünməsinin özü də şərtidir. Məsələ ondadır ki, yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi, təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi şəraitində məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclərin, istehsalın həcmindən xeyli artdığı şəraitdə isə şərti-daimi xərclərin həcmi dəyişir.

İstehsalın həcmindən artdığı hallarda şərti-daimi xərclərin sabit saxlanması istehsal olunan məhsulların, yerinə yetirilən işlərin və xidmətlərinin maya dəyərində aşağı salınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Başvermə və maya dəyərində aid olunma dövrünə görə xərclər cari, gələcək dövrün xərclərinə və qarşıdakı xərclərə bölünür:

Cari xərcləri – hazırki dövrün məhsulunun istehsalı və satışına çəkilən xərclərdir.

Gələcək dövrün xərclərinə cari dövrdə çəkilmiş, lakin gələcəkdə buraxılacaq məhsulun maya dəyərində daxil edilməli olan xərclər (istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsinə çəkilən xərclər) aiddir.

Qarşıdakı xərclər cari hesabat dövrünün hələlik baş verməmiş, lakin həqiqi maya dəyərində düzgün müəyyən edilməsi üçün cari hesabat dövründə istehsal xərclərinin tərkibinə plan həcmi aidəsində daxil edilməli xərclərdən ibarətdir. Məsələn, belə xərclərə fəhlələrin növbəti məzuniyyəti üçün yaradılan ehtiyatlar, əsas vəsaitlərin təmiri üçün yaradılan fonda ayırmalar və s. xərclər daxildir.

İstehsal prosesi ilə əlaqəsinə görə xərclər istehsal və kommersion xərclərinə bölünür. Məhsulun istehsalı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün sərf edilən material, əmək və maliyyə ehtiyatlarının məcmusu istehsal xərclərini təşkil edir. Həmin xərclər məhsulun (iş, xidmətin) istehsal maya dəyərini yaradır. Məhsulun satışı ilə əlaqədar xərclər isə kommersion xərcləri adlanır.

Başverməsinin məqsədəuyğunluğu nöqtəyi nəzərdən xərclər məhsuldar və qeyri-məhsuldar xərclərə bölünür. Məhsuldar xərclərə müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan və planlaşdırılan, yaxud smeta əvvəlcədən nəzərdə tutulan xərclər aid edilir. qeyri-məhsuldar xərclər əvvəlcə nəzərdə tutulmayan, planlaşdırılmayan, xərclərdir ki, onlar da istehsalın texnologiyası və təşkilində olan nöqsanlarla əlaqədar baş verir. Belə xərclərə zaydan, boşdayanmalardan və s. qeyri-normal vəziyyətlərdən asılı olaraq yaranan xərcləri misal göstərmək olar.

II FƏSİL. MƏHSUL İSTEHSALI VƏ SATIŞI İLƏ ƏLAQƏDAR ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTU

2.1. Məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar məsrəflərin uçotunun sistemi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi istehsal və qablaşdırma proseslərini tamamlamış, müvafiq standartlara və müqavilə şərtlərinə cavab verən, texniki nəzarətdən keçərək ambara təhvil verilmiş və ya alıcıya göndərilmiş mal hazır məhsul sayılır. Mövcud istehsal və qablaşdırma məhrələrinə tam keçməmiş, eləcə də ambara tam təhvil verilməmiş məhsul yarımçıq vəziyyətdə qalan işlərin uçotu kimi qeydə alınır.

Satışdan əldə edilənə gəlirin həcmi müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən vacib göstəricidir. Məhsul satışı müəssisənin vəsaitinin dövriyyəsinə yekun mərhələsidir. Satış prosesinin tamamlanması nəticəsində daxil olan vəsaitdən müəssisənin yeni istehsal çiklini başlamaq üçün mal-material ehtiyatlarını əldə etmək, işçilərlə əmək ödənişləri uyğun hesablaşmalar aparmaq, büdcə və başqa öhdəliklər uyğun ödənişlər etmək imkanı yaranır. Məhsul satışından daxilolmalar tək istehsal və təchizat xərclərini ödəməli deyil, eləcə də mənfəətin götürülməsini də təmin etməlidir. Mənfəət istehsalın genişləndirilməsinin, əsas vəsaitlərin yenilənməsinin, modernizasiyasının və bərpaasının, eləcə də məhsul istehsalının həcmünün artırılmasının vacib mənbələrindəndir.

Məhsul, iş və xidmət o zaman satılmış hesab olunur ki, yaranmış mülkiyyət hüquqları alıcıdan satıcıya və ya istehsalçıdan istehlakçıya keçmiş olsun. Həmin andan etibarən məhsulun dəyəri gəlirə çevrilir və məhsulun relizasiyasından formalaşan gəlirə daxil edilir.

Muhasibat uçotunda satışdan gəlir alıcılara və istehlakçılara təqdim edilmiş mal, iş və xidmət uyğun yaranan debitor borcları və ya daxil olan vəsaitlərin pul ifadəsində əks edilmiş məbləği kimi qeydə alınır.

**Uçot məqsədləri
üçün satışdan gəlir
aşağıdakı hallar
olduqda qeydə
alınır:**

- müəssisə alqı-satqı müqaviləsi və ya digər əsaslarda bu vəsaiti almaq hüququ olduqda;
- satışın məbləği müəyyən edildikdə, konkret əməliyyat üzrə vəsaitlərin artımı və ya iqsadi səməərə əldə olacağına əminlik olduqda;
- satılmış mal üzrə hüquqlar (mülkiyyət, istifadə və sərəncam) satıcıdan alıcıya keçdikdə, görülmüş iş və göstərilmiş xidmət sifarişçi tərəfindən qəbul edildikdə;
- müvafiq əməliyyat üzrə çəkilməş xərclər müəyyən edildikdə.

Satılmış mal, görülmüş iş və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri pul, xarici valyuta və ya başqa əmlakla (xammal, material və s.) ödənilə bilər. Satışdan daxil olan vəsait muhasibat uçotunda hesablaşma-ödəniş sənədləri əsasında qeydə alınır. Bu sənədlərə ödəniş tapşırıqları, ödəniş tələbnamələri, kassa mədaxil orderi, qaimələr və s aiddir.

Yüklənmə və hesablaşma sənədləri məlumatları əsasında satışdan əldə olunmuş gəlirin həcmi müəyyən edilir. Bu sənədlər özündə müvafiq müəssisənin öz istehsal etdiyi məhsul və yarımfabrikatların, sifarişçilərə görülmüş işlər və göstərilmiş xidmətlərin hansı həcmdə olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Əgər məhsul (mal və yarımfabrikar) daxili istehsalda istifadə üçün nəzərdə tutulubsa, o halda bunun dəyəri satışdan daxilolmalara aid edilmir. Satışın həcmi müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, biznes planların hazırlanmasında, vergi hesablaşmalarında vacib bir göstərici kimi istifadə edilir.

Məhsulun ölçü vahidləri. Uçot zamanı məhsul həm natural (ədəd, çəki) və həm də dəyər ifadəsində qeydə alınır. Natural ölçü vahidi kimi ədəd, litr, ton və sair ölçü üsullarından istifadə edilir. Bu metodla analitik hesabat aparılır və məhsulun növləri, formaları, ölçüləri uyğun sayı, həcmi, çəki və sair müəyyən edilir.

İstehsalatda eyni cinsli məhsulun istehsalı uyğun ümumi məlumatı əldə etmək üçün şərti ölçü vahidlərindən də istifadə edilir. Məhsulda olan faydalı maddələr, istehsal prosesinin müddəti, istehsal prosesinin mürəkkəbliyi və sair bu kimi yanaşmalar əsasında müəyyənleşən şərti əmsallardan istifadə etməklə istehsal

olunmuş məhsulların həcmi hesablanır. Şərti ölçü vahidləri ilə hesablama mütodundan məsələn, qara metallurqiya, konserv istehsalı, kimyəvi məhsulların istehsalı müəssisələrində istifadə edilir.

Uçot zamanı natural və şərti ölçü üsulları ilə yanaşı dəyər ölçü mütodundan da istifadə edilir. Məhsulun dəyər ölçüsü ilə həm analitik və sintetik uçot məlumatları hazırlanır, həm də məhsul istehsal həcmi, satışın həcmi və məhsul satışının maliyyə nəticələri kimi göstəricilər müəyyənləşir. Məhsulun dəyər göstəricilərinin hesablanması zamanı məhsul faktiki və plan maya dəyəri, eləcə də satış qiymətləri uyğun qiymətləndirilir.

Məhsulun çeşidinin uçotu. Məhsul istehsalı, saxlanması və satışının sinterik və analitik uçotun, həmçinin maliyyə nəticələrinin hesablanmasının doğruluğunu ifadə edən vacib gösətiricilərindən biri də məhsulun çeşid qiymətləndirilməsinin mövcud olmasıdır.

Çeşidlərin qiymətləndirilməsi – istehsal olunmuş məhsulların siyahısıdır. Bu hesablama müəssisənin özü tərəfindən hazırlanır. Bu metod tətbiqi zamanı istehsal edilən məhsulların müəyyən əlamət (təyinat, model, marka, növ və s.) uyğun qruplaşdırılması aparılır. Buna müvafiq olaraq məhsulun çeşid nömrələnməsi aparılır. Məhsulun çeşid uçotunda məhsulun çeşid nömrəsi, məhsulun adı, xarakterik xüsusiyyətləri, ölçü vahidi, uçot dəyəri göstərilir. Uçot dəyəri qismində məhsulun plan maya dəyəri və ya satış qiyməti istifadə edilir. Muhasibat uçotu avtomatlaşdırılmış müəssisələrdə kompyuterdən istifadə edilməklə məhsulların çeşid qiymətləndirmə siyahısı (cədvəlləri) hazırlanır və bu istehsal edilmiş məhsulların başqa əlamətləri və eləcə də alıcılar barəsində məlumatlar da daxil edilir. Müvafiq cədvəllərə əlavə məlumatlar kimi əsasən növbəti məlumatlar daxil edilir: vergiyə cəlb edilən və ya edilməyən məhsul, vergi dərəcəsi və sair. Belə siyahılar uyğun məhsulun əsas istehsal, köməkçi sexlər, xidmət sahələrindən, ayrı-ayrı sexlər və sahələr uyğun buraxılışı barədə məlumatlar hazırlanır.

Hazır məhsulun, işlərin və xidmətlərin qiymətləndirilməsi. Sintetik uçotda məhsul istehsalı və satışı, görülmüş işlər və göstərilmiş xidmətlər onların faktiki istehsal dəyəri ilə qeydə alınır.

Məhsul, iş və xidmət sintetik uçotda növbəti kimi qiymətləndirilir:

- faktiki istehsal dəyəri üzrə. Bu metod fərdi sifarişlər əsasən məhsul istehsal edən və xidmət göstərən istehsal sahələrində istifadə edilir. Bu zaman hər bir növ məhsulun və ya xidmətin dəyəri müvafiq proses başa çatdırdıqdan sonra müəyyən olur ki, bu da müvafiq metoddan istifadə etməyə imkan verir.
- Plan (normativ) dəyəri üzrə. Bu qiymətləndirmə metodundan istifadə edildikdə, ayın sonunda faktiki maya dəyərinin plan dəyərindən kənarlaşması müəyyənləşdirilir və bu kənarlaşma analitik uçot məlumatlarında ayrıca qeyd edilir. Bu metod tətbiqi xərclərin və məhsulun maya dəyərinin normativ uçot metodundan istifadə edən müəssisələrdə mümkün olur.
- Məhsul, iş və xidmətlərin satış qiyməti üzrə. Bu zaman hesab dövrünün sonunda məhsul, iş və xidmətlərin satış qiyməti üzrə dəyər və faktiki maya dəyəri hesablanır, müvafiq fərq əvvəlki metodda olduğu kimi analitik uçot məlumatlarında ayrıca qeyd edilir;
- Birbaşa xərc maddələri üzrə. B qiymətləndirmə üsulu ilə bütün dolaylı xərclər satılmış məhsulun maya dəyərində əlavə olunur.

Normativ dəyər və ya satış qiyməti uyğun uçot metodundan istifadə edildikdə göndərilmiş, satılmış məhsullarla həmin malların ambar qalığı və yüklənmiş malların dəyərlərindəki kənarlaşmanı hesablamaq və bölüşdürməyə ehtiyac yaranır. İstehsal edilmiş məhsulun uçot dəyərindəki kənarlaşma həmin məhsulların faktiki dəyərinin plan dəyəri və ya satış qiyməti ilə müqayisə etməklə müəyyən edilir. Həmin kənarlaşma ay ərzində satılmış məhsul ilə hesab dövrünün sbununa ambardakı məhsul arasında ortaçəkili faizə əsasən bölünür. Müvafiq ortaçəkili faiz dərəcəsi ayın əvvəlinə əmtəə qalığının və ay ərzində istehsal olunmuş əmtəənin faktiki maya dəyərinin eyni həcmdə əmtəənin plan maya dəyəri və ya satış qiymətinə nisbəti kimi hesablanır. Müvafiq hesablama müxtəlif mal qrupları uyğun ayrılıqda hesablanır. Analitik uçotda müvafiq kənarlaşma plan maya dəyərinin və ya satış qiymətinin üzərinə əlavə edilməklə məhsulun faktiki maya dəyəri hesablanır. Müvafiq kənarlaşma müsbət fərq verdikdə sintetik uçotda adi yazılışla qeydə alınır, kənarlaşma mənfi fərq yaratdıqda isə “qırmızı xətt” üsulu ilə qeydə alınır.

Analitik və ya sintetik uçot. Hazır məhsulun faktiki maya dəyərinin uçotu müvafiq dövr uyğun bütöv sənədlər mühasibatlığa daxil olduqdan və eyni zamanda sərf edilmiş resurslar hesablandıqdan sonra müəyyənləşdirilir. Məhsulun hazırlanması prosesində bunun xərclərinin daim dəyişdiyini nəzərə alaraq tənzimlənən uçot qiymətinin müəyyən edilməsi lazımdır. Hazır məhsul qaimə əsasında anbara təhvil verilir. Bu zaman iki nüsxədə qaimə tərtib olunur. Müvafiq qaimənin bir nüsxəsi anbarın məhsul şəxsinə verilir, başqa nüsxəsi isə anbarın məsul şəxsinin imzası ilə məhsulun istehsal edildiyi səxdə saxlanılır. Hazır məhsulun anbardan sifarişçiyə qəbul-təhvil qaiməsi əsasında verilir.

Muhasibat uçotunun hesablar Planında 204 sayılı “hazır məhsul” hesabı vasitəsilə hazır məhsulun həcmi və hərəkəti ilə əlaqəli ümumiləşdirici məlumatlar uçota alınır. Bu hesab aktiv hesabdır və maddi istehsal sahələri uyğun fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr tərəfindən istifadə edilir. Hazır məhsulların analitik uçotunun aparılması vacib bir hal olduğunu nəzərə alaraq, 204 sayılı “hazır məhsul” hesabında qeydə alınmış məlumatların analitik uçotu məhsulun saxlanma yerlərində ayrı ayrı çeşidlər uyğun aparılır.

Hesablar Planının 205 sayılı “Mallar” hesabı vasitəsilə satılmaq və ya komplektləşdimə (qablaşdırma) məqsədi ilə alınmış və istehsal edilən məhsulun maya dəyərinə daxil edilməyən hazır məhsullar uçota alınır. Görülmüş işlər və göstərilmiş xidmətlərin dəyərini əks etdirən faktiki xərclər istehsal məsrəflərini qeydə alan hesablardan 601 sayılı “Satış” hesabına silinməklə uçota alınır. Hazır məhsul faktiki istehsal maya dəyəri ilə 204 sayılı “hazır məhsul” hesabında uçota alınır. 204 sayılı “Hazır məhsul” hesabı aktiv hesab olduğu üçün bunun debet qalıq məbləği dövrün əvvəlinə və sbununa müəssisədə olan hazır məhsulun qalığını əks etdirir. Hesabın həm debet və həm də kredit dövriyyəsində hazır məhsullar faktiki və ya plan maya dəyəri ilə uçota alınır. Hesabın debit dövriyyəsi daxil olan məhsulların (istehsaldan və ya alıcıdan qaytarılmış) maya dəyərini, kredit dövriyyəsi isə alıcıya yüklənmiş məhsulun maya dəyərini əks etdirir.

Muhasibat uçotunda istehsal edilən məhsulun xərclər uyğun uçotunu aparmaq üçün hesabat planında 202 sayılı “İstehsal xərcləri” aktiv hesabı nəzərdə tutulmuş-

dur. Müvafiq hesabda hesabat müddətində müəssisə tərəfindən məhsul istehsalı və ya xidmətlərin göstərilməsinə sərf edilən bilavasitə və dolaylı məsrəflər əks etdirilir.

202 sayılı "İstehsal xərcləri" hesabı üzrə növbəti subhesablar açılır:

- 202-1 "İstehsalatda istifadə olunmuş əsas xammal"
- 202-2 "İstehsalatda istifadə olunmuş əsas materiallar"
- 202-3 "Əsas istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər"
- 202-4 "İstehsalat aktivlərinin amortizasiya məsrəfləri"
- 202-5 "İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi xammal"
- 202-6 "İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi materiallar"
- 202-7 "Köməkçi istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər"

202 sayılı "İstehsal xərcləri" hesabının debetinə məhsul istehsalı, iş və xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan bilavasitə məsrəflər, eləcə də köməkçi istehsalarların xərcləri, əsasən istehsala xidmətlə və idarəetmə ilə əlaqəli dolaylı xərclər, eyni zamanda müvafiq istehsalla əlaqədar zay edilmədən əmələ gələn xərclər və itkilər əks etdirilir. Məhsul istehsalı, iş və xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan bilavasitə xərclər, eləcə də itehsal ehtiyatlarını, əmək ödənişi uyğun hesablaşmaları uçota alan hesabları uyğun hesablanmış məbləğlər sonda 202 sayılı "İstehsalat xərcləri" hesabının debeti üzrə silinir.

#	əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	İstehsalatda istifadə edilən əsas xammal xərcləri	202-2 "İstehsalatda istifadə olunmuş əsas materiallar"	201-2 "Xammal və materiallar"
2.	İstehsalat işçilərinin əmək haqqısı	202-3 "Əsas istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər"	533 "İşçi heyətinə qısamüddətli kreditör borcları"
	Sair istehsalat xərcləri	202-5 "İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi xammal"	201-6 "Sair materiallar"
	Sair təsərrüfat xərcləri	202-6 "İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi materiallar"	201-5 "Ehtiyat hissələri"
	Avadanlığın amortizasiyası	202-4 "İstehsalat aktivlərinin amortizasiya məsrəfləri"	112 "Torpaq, tikili və avadanlıqlar -Amortizasiya"
	Hazır məhsulun maya dəyəri ilə anbara təhvil verilməsi.	204 "Hazır məhsul"	202 "İstehsalat məsrəfləri"

Qeyd etdiyimiz kimi istehsal prosesi başa çatmış məhsulların, yerinə yetirilmiş işin və xidmətlər üzrə faktiki maya dəyərinin məbləğləri 202 "İstehsalat

xərcləri" hesabının kreditində əks etdirilir. Sonradan müvafiq məbləğ 202 sayılı "İstehsalat xərcləri" hesabın kreditində 204 sayılı "Hazır məhsul" hesabının debetinə yazılmaqla anbara təhvil verilmək üçün, 701 "Satışın maya dəyəri" hesabının debetinə bilavasitə satış məqsədləri üçün yazılmaqla silinir.

Əgər hazır məhsul daxili məqsədlər üçün nəzərdə tutulursa, bu zaman istifadə təyinatından asılı olaraq 201 sayılı "Material ehtiyatları", 207 sayılı "Başqa ehtiyatlar" və başqa müvafiq hesabların debetində uçota alınır. Satış məqsədi ilə yüklənmiş və ya alıcıya təhvil verilmiş hazır məhsul artıq satılmış məhsul qismində 601 sayılı "Satış" hesabında uçota alınır. Bu məqsədlə anbardan buraxılmış malların satışı əks etdirmək üçün 204 sayılı "hazır məhsul" hesabının kreditinə, 601 sayılı "Satış" hesabının isə debetinə yazılış aparılır.

Məhsul (iş, xidmət) satışı məqsədi ilə yekun satış qiymətləri məhsulun satış qiymətinə vergi məqsədi ilə tutulmalar (ƏDV, aksiz, sadələşmiş vergi məbləği) əlavə edilməklə formalaşır. Sərbəst müəyyən edilən qiymətlər alıcı və satıcı arasında müəyyənləşir və alqı-satqı müqaviləsində qeydə alınır. Sərbəst müəyyənləşdirilən qiymətlər vergi oranları tərəfindən yoxlanılır. Əsasən qiymətlərdə eyni cinsli malların orta bazar qiymətindən 20%-dən çox kənarlaşma olduqda yoxlamaya cəlb edilə bilər.

Müqavilə qiymətləri növbəti üsullarla yoxlanılır:		
Müvafiq məhsulun bazar qiyməti üzrə rəsmi mənbələrdən alınmış sənədlə təsdiqlənən məlumatlar əsasında. Rəsmi məlumat mənbələrinə əmtəə birjasındakı katirovka və bazar qiyməti, statistika və digər qiymətməhləgəlməni idarə edən orqanlar tərəfindən dərc edilmiş məlumatlar, eləcədə qiymətləndirmə fəaliyyətinə hüququ olan ekspertlərin rəyləri aid edilir;	Növbəti satış qiyməti metodu ilə. Bu metodda məhsul növbəti satışı üzrə müəyyənləşən qiymətinə əsaslanılır. Bu metoddan eyni növ məhsul üzrə bazarda nümunə qiymətlərinin müəyyənləşdirmək mümkün olmadığıda istifadə edilir.	Xərc metodu ilə. Bu metodun əsasını mövcud fəaliyyət sahəsi üzrə istehsal xərclərinin və müvafiq mənfəət marjasından istifadə etməklə hesablama təşkil edir. Bu metodda istifadə edilən mənfəətin həcmi anoloji məhsullar üzrə müəyyən edilən rentabelliyyənin həcminə bərabərdir. Rentabellik səviyyəsinə aid məlumatlar statistika və tarif şurası tərəfindən təqdim edilir.

İstehsalın növündən, təşkili və texnologiyasından, başvermə yerlərindən,

məsuliyyət mərkəzlərindən, istehsalat edilən məhsulun (işin, xidmətin) xarakterindən, kalkulyasiya obyektləri uyğun qarşılaşdırılmasından və sair amdlövrörlərdən asılı olaraq məsrəflərin uçotunu aparmaq üçün Hesablar planında aşağıdakı : 201 Nöli “Material ehtiyatları”; 202 Nöli “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri”; 203 Nöli “Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər”; 204 Nöli “Hazır məhsul”; 205 Nöli “Mallar”; 206 Nöli “Satış məqsədi ilə saxlanılan başqa aktivlər”; 207 Nöli “Başqa ehtiyatlar”; 208 Nöli “Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər”. mühasibat uçotu hesabları nəzərdə tutulmuşdur.

Əsas istehsalatda iqtisad uyğun elementlər və kalkulyasiya maddələri uyğun istehsal xərclərinin uçotunu aparmaq, məhsul (iş, xidmət) növlərinin maya dəyərini müəyyən etmək üçün 202 saylı hesabdən istifadə edilir. həmin hesab aktiv, kalkulyasiyaedici hesabdır. Bunun debetində ay ərzində baş verən müstəqim xərclər (məhsulun hazırlanması texnologiyası ilə əlaqəli olan materialların, texnologiməqsədlər üçün istifadə edilən yanacağın və enerjinin dəyəri, istehsal fəhlələrinin əmək haqqı, həmin dəyəri, istehsal fəhlələrinin əmək haqqı, həmin əmək haqqına görə ayırmalar) toplanır. İlk sənədlərdə həmin xərclərin başvermə yerləri, buraxılan məhsulun, görülən iş və xidmət lərin növləri və müvafiq xərc maddələri göstərilir. Onların əsasında göstərilən xərclərin bölüşdürülməsi istiqamətləri uyğun cədvəllər, maşinoqramlar tərtib edilir.

202 Nöli “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri” hesabının debetinə müstəqim məsrəflər 201 «Material ehtiyatları», 533 saylı «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borc» hesabı, 522 «Sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar» hesabı və s. hesabların krediti ilə müxabirləşməklə yazılır.

Köməkçi istehsalatlarda hazırlanan məmumatların ləvazimatları, göstərilən xidmətlərin maya dəyərinin müəyyən olunması üçün bütöv xərclər 202 saylı hesabda qarşılaşdırılır. Həmin hesab da aktiv, kalkulyasiyaedici hesabdır. Ay ərzində bu hesabın debetində toplanan xərclər ayın sbununda 203, 721 və s. hesablara silinir.

İstehsalatın idarə olunması və ona xidmət göstərilməsi uyğun xərclər qeyri-müstəqim xərclər olduğundan konkret məhsullun (işin, xidmətin) maya dəyərinə

bilavasitə aid edilmir. Bu xərclər əvvəlcə 203 «Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər» və 721 «Ümumtəsərrüfat xərcləri» adlı yığıb-bölüşdürücü hesablarda uçota alınır. Zər bir sex, sex daxilində isə xərc maddələri uyğun baş vermiş ümumistehsalat xərcləri 203№1 hesabda, bütövlükdə müəssisənin idarə edilməsi və ona xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar xərclər isə 721 sayılı hesabda müəyyən olunmuş nümunəvi xərc maddələri uyğun uçota alınır. Göstərilən zesablarda uçota alınan xərclər ayın sbununda 202 №li «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» hesabına silinir. Onlar analitik uçotda müəssisənin istehsal bölmələri, bitməmiş istehsal və hazır məhsullar (işlər, xidmətlər) uyğun uçota alınaraq böoüşdürülür.

Cari ayda baş vermiş, lakin həmin dövrün məhsulunun maya dəyərinə daxil edilməsi nəzərdə tutulmayan xərclərin uçotu 191 «Gələcək dövrlərin xərcləri» , 242 «Gələcək dövrlərin xərcləri» hesabında aparılır. Bu hesab da aktiv, büdcə – bölüşdürücü hesabdır. Hesabda yeni məhsul növlərinin mənimsənilməsi uyğun xərclər, əvvəlcədən ödənilmiş telefon haqları, icarə haqqı və s. xərclər uçota alınır.

Qarşıdakı dövrlərdə çəkilən xərclərin və ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün müəssisədə yaradılan ehtiyatların uçotu 412 «Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri» adlı passiv hesabda aparılır. Belə xərclərə ihçilərə ödəniləcək məzuniyyət haqqı uyğun ehtiyat, əsas vəsaitlərin təmiri uyğun qarşıdakı xərclər üçün yaradılan ehtiyat və s. daxildir.

İstehsalatda yaranmış zayın düzəldilməsinə çəkilən xərclər, habelə düzəldilməsi mümkün olmayan zaya sərf edilmiş xərclər 202 «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» aktiv, kalkulyasiyaedici hesabda uçota alınır.

Ayın sbununda 202 «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» hesabın debetində məhsul (iş, xidmət) istehsalı ilə əlaqədar olan bütöv müstəqim məsrəflər (iqtisad uyğun elementlər uyğun) toplanır. Hesabın kreditində isə tullantı və qənaət şəkilində, istifadə olunmayacaq istehsalatdan qaytarılan materialların dəyəri, düzəldilməsi mümkün olmayan zayın dəyəri və məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərinə daxil edilmiş xərclər əks etdirilir.

202 «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» hesabın debet qalığı bitməmiş istehsala aid edilən məsrəfləri əks etdirir.

İstehsaldan buraxılmış məhsulun (yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilən xidmətlərin) maya dəyəri, ayın əvvəlinə bitməmiş istehsalın məbləğinə ay ərzində baş vermiş bütöv xərcləri əlavə edib alınmış ümumi məbləğdən istifadə edilməyən materialların, tullantıların, düzəldilmiş mümkün olmayan zayın və ayın sbununa bitməmiş istehsalın dəyərinə çıxmaqla müəyyən edilir.

İstehsalatdan anbara təhvil verilən hazır məhsul həqiqi maya dəyəri, yaxud plan maya dəyəri ilə 202 №li «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» hesabının kreditində, 204 «Hazır məhsul» hesabının debetində yazılmaqla uçotda əks etdirilir. Buraxılmış məhsulun həqiqi maya dəyəri bunun plan maya dəyərindən aşağı (xərclərə qənaət) olduqda əmələ gələn fərq 204 №-li hesabın debetində, 202 «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» hesabın kreditində «qırmızı storno» yazılışı, həqiqi maya dəyəri plan maya dəyərindən yüksək (artıq xərclər) olduqda isə fərq məbləği 204 №-li hesabın debetində, 202 «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri» hesabın kreditində əlavə yazılış qaydasında əks etdirilir.

Hesablar planı və bunun tətbiqinə aid təlimatda göstərildiyi kimi müəssisələr məhsul buraxılışının uçotunun 701 «Satışın maya dəyəri uyğun xərclər» hesabında da aparıla bilər. Bu hesab hesabat dövründə buraxılmış məhsul, sifarişçiyə təhvil verilmiş işlər və göstərilmiş xidmətlər uyğun məlumatları ümumiləşdirmək, habelə həmin iş və xidmətlərin həqiqi istehsal maya dəyəri ilə normativ (plan) maya dəyəri arasındakı kənarlaşmaları müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən hesab zəruri hallarda, yəni məhsulun (iş və xidmətin) uçotu normativ (plan) maya dəyəri ilə aparıldığı hallarda tətbiq edilir.

Ayın sbununda buraxılmış məhsullar, təhvil verilmiş iş və xidmətlər həqiqi istehsal maya dəyəri ilə 202 №-ldi hesabların kreditindən 701 №-li hesabın debetinə silinir. 701 №-li hesabın kreditində (204 «Hazır məhsul», 601 «Satış» hesablarının debeti ilə müxabirləşməklə) isə istehsaldan buraxılmış məhsulun, təhvil verilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin normativ plan maya dəyəri əks etdirilir.

Beləliklə, 701 №-li hesabda istehsalatdan buraxılmış məhsullar, təhvil verilmiş işlər və göstərilmiş xidmətlər iki qiymətlə: debet tərəfində – həqiqi istehsal maya dəyəri, kredit tərəfində isə normativ (plan) maya dəyəri ilə əks etdirilir. Hesabat ayının sonunda debet və kredit dövriyyələri müqayisə olunaraq həqiqi istehsal maya dəyərinin normativ plan maya dəyərindən kənarlaşması müəyyən edilir. Həqiqi istehsal maya dəyəri normativ (plan) maya dəyərindən aşağı (qənaət) olduqda «qırmızı storno» üsulu ilə 46 №-li hesabın debetinə 701 №-li hesabın kreditinə, əksinə olduqda isə əlavə yazılış üsulu ilə yenə 46 №-li hesabın debetinə 701 №-li hesabın kreditinə mühasibat yazılışı tərtib edilir və 701 №-li hesab hər ay bağlanır və bunun qalığı olmur.

İlk növbədə köməkçi istehsalata çəkilmiş xərclər bölüşdürülür. Göstərilmiş xidmətlər uyğun məlumatlar əsasında köməkçi istehsalata məsrəflər müəssisənin istehsal və xidmət bölmələri arasında bölüşdürülür (bax 9-cu əməliyyata).

Qeyd edilənləri sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar (sxem 1).

Sxem 1.

İstehsalat məsrəflərinin uçotu

201 «Material ehtiyatları»		206 «Satış məqsədi ilə saxlanılan başqa aktivlər»	
Dt	Kt	Dt	Kt
Qalıq	I.a) 2894500 I. b) 428000 I. v) 156200 I. q) 143000 I. e) 98000 Dövr. 3719700		2. a) 2072115 2. b) 29960 2. v) 10934 2. q) 10010 2. e) 6860 Dövr. 7210379
203 «Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər»		112 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar uyğun yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri»	
Dt	Kt	Dt	Kt
I. e) 98000 2. e) 6860 Dövr 104860	12) 104860		3. a) 141600 3. b) 62100 3. v) 53400 Dövr 257100

203 «Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər»	
Dt	Kt
	Qalıq=0
	4. a) 86200
	4. b) 35400
	4. q) 31000
	Dövr 1572100

202 №li «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri»	
Dt	Kt
Qalıq - 7210000	13) 6580000
1. a) 2894500	14) 305830
2. a) 2072115	
5. a) 641000	
6. a) 237170	
9. a) 3721430	
10) 1084734	
11) 715570	
12) 104860	
Dövr 6202879	
Qalıq - 192709	Dövr 6274170

533«Əməyin ödənişi uyğun işçi heyəti ilə hesablaşmalar»	
Dt	Kt
	Qalıq=0
	5. a) 641000
	5. b) 206400
	5. v) 180000
	5. q) 2572100
	Dövr 1280000

202 №li «İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri»	
Dt	Kt
Qalıq =0	
1. b)428000	9. a) 3256430
2. b) 29960	10. b) 378200
3. b) 62100	9. q) 104098
4. b) 35400	
5. b) 7210400	
6. b) 76368	
7. b) 34000	
8. b) 85000	
Dövr 872228	
Qalıq 63500	

522 «Sosial sığorta və təminat uyğun hesablaşmalar»	
Dt	Kt
	Qalıq=0
	6. a) 237170
	6. b) 763568
	6. v) 66600
	6. q) 93462
	Dövr 473600

203 «Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər»	
Dt	Kt
Qalıq =0	
1. v) 156200	9. a) 3256430
2. v) 10934	10. b) 378200
3. a) 141600	9. q) 104098
4. a) 86200	
5. v) 180000	
6. v) 666000	
7. a) 65000	
8. a) 120000	
9. b) 378200	
Dövr 1084734	

204 «Hazır məhsul»	
Dt	Kt
Qalıq	
13. 6580000	
14. 305830	
Dövr 6206879	

233 «Bank hesablaşma hesabı»	
Dt	Kt
Qalıq	
	8. a) 120000
	8. b) 85000
	8. v) 182000
	Dövr 387000

721 «Ümumtəsərrüfat xərcləri»	
Dt	Kt
1. q) 143000	
2. q) 10010	
3. v) 53400	
4. b) 31000	

412 «Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri»	
Dt	Kt
	Qalıq=0
	7. a) 65000
	7. b) 34000
	7. v) 28000
	Dövr 127000

İstehsalat məsərlərinin uçotunun sonrakı mərhələsində ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri bölüşdürülür və 202 «İstehsalat (iş və xidmət) məsərləri» hesablarına silinir. Bizim misalda həmin xərclər ancaq 202 №li «İstehsalat (iş və xidmət) məsərləri» hesabına silinmişdir (bax 10-11-ci əməliyyata).

Nəticədə 202 saylıhesabın debetində həm müstəqim, həm də qeyri-müstəqim xərclər toplanılır və bunun əsasında istehsal edilən məhsulun, işin və xidmətin maya dəyəri müəyyən edilir.

1-ci sxemdən görüldüyü kimi, cari ayda məsərlər 6206879 manat, ayın əvvəlinə bitməmiş istehsal qalığı – 7210000 manat, cəmi xərclərin məbləği isə – 6466879 manat təşkil etmişdir. Ay ərzində istehsalatdan buraxılmış məhsul plan maya dəyəri ilə 6580000 manat məbləğində mədaxil edilmişdir (bax 13-cü əməliyyata). Ayın sbununda bitməmiş istehsal qalığı və buraxılan məhsulun həqiqi istehsal maya dəyəri müəyyən edilir. uçot məlumatları əsasında ayın sbununa bitməmiş istehsal qalığının 192709 manat, buraxılan məhsulun maya dəyərinin isə 6274170 manat olduğu müəyyən edilmişdir (6466879+192709). Buraxılmış məhsulun həqiqi maya dəyəri bunun plan maya dəyəri ilə müqayisədə 305.830 manat (6274170-6580000) ucuz başa gəlmişdir, başqa sözlə, istehsal xərclərinə qənaət olunmuşdur (bax 14-cü əməliyyata).

Beləliklə, istehsalata məsərlərinin uçotu sistemi həmin xərclərin kalkulyasiya maddələri uyğun əks etdirilməsinə əsaslanır. İqtisadi elementlər uyğun xərclər isə bilavasitə istehsal xərclərini uçota alan hesablarda (202, 203, 721, və s.) deyil, material, əmək, pul və s. ehtiyatların sərf olunmasını əks etdirən hesablarda (201, 533, 522, 112 və s.) müəyyən edilir. Bu barədə daha ətraflı sonra danışılacaqdır.

2.2. Hazır məhsulun buraxılışı uyğun əməliyyatların uçotu

Məhsul buraxılışının əsədlə rəsmiləşdirilməsi. Bir qayda olaraq istehsalatda buraxılmış məhsullar hazır məhsullar anbarına təhvil verilir. Məhsulların sexdən anbara təhvil verilməsi, təhvil verən sexin adı, məhsulu olan anbarın adı, məmulatın adı, nomenklatura nömrəsi, məmulatın anbar verilən miqdarı, uçot qiyməti və məbləği göstərilən qəbul – təhvil qaiməsi ilə rəsmiyyətə salınır. Qəbul-təhvil qaiməsi məhsulu verən sexin nümayəndəsi, onu anbara qəbul edən anbardan və texniki nəzarət şöbəsinin işçisi tərəfindən imza edilir.

Əksər təşkilatlarda məhsulun təhvil verilməsi üçün cəmləşdirmə qəbul-təhvil qaiməsi rəsmiyyətə salınır. Onda, bir neçə gündəlik və bir neçə məmullatlar uyğun yazılışlar aparılır. Bir sıra hallarda cəmləşdirmə qəbul-təhvil qaiməsi əvəzinə hər buraxılmış məhsul uyğun rəsmiləşdirilən birdəfəlik qaimə tərtib edilir. Məhsulların birdəfəlik sifarişlə hazırlanması hallarında yazılan qaimədə sifarişə daxil olan məmullatların adı sifarişin yerinə yetirilməsi üçün əsas sənəd olan müqavilə, yaxud məktubun nömrəsi göstərilməlidir. Mürəkkəb və çoxdəstli məhsulların hazırlanma zaman qaimə əvəzinə məmulatın adı, miqdarı, dəyəri göstərilən qəbul-təhvil aktı tərtib edilir. bu sənəddə hazırlanmış məmullatların istehsalının qurtarması, bunun tam dəstləşdirilməsi, texniki şərtlərə tam cavab verməsi və qablaşdırılmış şəkildə texniki nəzarət şöbəsi tərəfindən qəbul edilməsi və anbara təhvil verilməsi haqda qeydiyyat aparılır.

Müqavilədə, sifarişçinin məhsulun qəbulunda iştirakı nəzərdə tutulan hallarda, tərtib edilmiş qaimə yaxud qəbul-təhvil aktında onlar da imza etməlidirlər.

Bir çox kütləri istehsal müəssisələrində növbə ərzində hazırlanmış məhsullar sexdən bir neçə dəfə anbarda təhvil verilir. Bu cür halda qaimə əvəzinə qəbul-təhvil cədvəli tərtib olunur. Adətən anbara daxil olmuş hər bir məmulat qəbul-təhvil aktında qeydə alınır. Sonra növbə ərzində qəbul edilmiş məmullatların ümumi miqdarı hesablanılır və bunun üçün qəbul-təhvil qaiməsi rəsmiyyətə salınır. Bir qayda olaraq qəbul-təhvil cədvəli anbarda saxlanılır, təhvil

qaiməsi isə başqa hallardakı kimi mühasibat uçotunun cəmləşdirmə cədvəllərində, sintetik və analitik uçot registrlərində yazılışların aparılması üçün istifadə olunur. Qəbul-təhvil cədvəllərindən istifadə edilən zaman qaimələrin yazılması və mühasibat uçotunun aparılması xeyli ixtisar edilir. məhsulların anbara verilməsini və onların rəsmiyyətə salınması qadalarını sürətləndirmək üçün mümkün kimi təhvil verilən məmualtaların miqdarını hesablaya bilən cihazların tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

Bir sıra sənaye sahələrində istehsal edilən məhsulların xüsusiyyətindən asılı olaraq xüsusi formalı qaimə tətbiq olunur.

Qəbul-təhvil qaimələri və qəbul təhvil aktları iki surətdən ibarət yazılır. Onlardan məhsulu qəbul edən anbarların imzası olan və operativ uçotun aparılması üçün istifadə edilən birinci surət təhvil verən sexdə qalır, məhsullar birlikdə, təhvil verən sexin nümayəndəsinin imzası və anbar-mühasibat uçotunun aparılması üçün əsas sayılan ikinci sırt isə anbara verilir.

İşlər kənar təşkiatlar üçün yerinə yetirilən hallarda işin təhvil verilməsi qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiyyətə salınır. Bu akt da qaimə kimi iki surətdən ibarət tərtib edilir. Bunun birinci sürəti icraçı-müəssisənin nümayəndəsinin imzası ilə sifarişçiyə verilir, sifarişçinin nümayəndəsinin təsdiq etdiyi başqa surət isə icraçıda qalır və işlərin mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi və gələcəkdə hesablaşmanın aparılması üçün istifadə edilir. göstərilən xidmətlər isə akt, naryad-sifariş, yaxud qəbzlə rəsmiyyətə salınır.

Qəbul-təhvil aktı, hazır məhsulun anbar uçotu kartoçkasında yazılış apardıqdan sonra mühasibatlığa verilir. Burada həmin sənədə əsasən məhsul buraxılışı haqda məlumatlar formalaşır. Görülmüş iş və xidmətlərə aid ilk sənədlər də mühasibatlığa daxil olur.

Hesabat dövrü ərzində məhsul buraxılışı haqda məlumatları ümumiləşdirmək üçün cəmləşdirmə cədvəlindən istifadə edilir. onda sənədin növrəsi, tarixi və məhsulun uçot qiyməti, normativ (plan) maya dəyəri, yaxud satış qiyməti göstərilməklə növbə, yaxud gün ərzində təhvil qaiməsi və qəbul aktından

götürülən buraxılış məhsulun miqdarı haqda məlumatlar göstərilir. Hesabat dövrü qurtardıqca cədvəldə hər növ məhsulun ümumi miqdarı hesablanıb müəyyən edilir.

Bundan sonra cədvələ əsas və köməkçi istehsalatın hər növ məhsul uyğun analitik uçotundan götürülmüş həqiqi maya dəyəri hesablanıb təyin edilir. ümumimi buraxılmış və hazır məhsul anbarına təhvil verilmiş məhsulların həqiqi maya dəyəri isə təhvil verilmiş məhsulların həqiqi maya dəyəri isə cəmləşdirmə cədvəlinin köməyi ilə hesablanıb müəyyən olunur.

Ümumilikdə müəssisə uyğun buraxılaq məhsulun həqiqi istehsal maya dəyəri 1 №-li jurnal-orderdə (2-ci «Əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin hesablanması böləmsində») hesablanır. Buna görə həqiqi maya dəyəri haqda cəmləşdirmə cədvəlinin məlumatları sözü gedən jurnal-orderin 3-cü böləmsinin məlumatları ilə üzləşdirilməlidir.

Cəmləşdirmə cədvəlinin məlumatları məhsulların sintetik uçotda əks etdirilməsi və anbardakı hazır məhsulların dəyər ifadəsilə analitik uçotunun aparılmasında istifadə olunur.

Anbardakı hazır məhsulların mövcud olmasının və hərəkətinin uçotunu aparmaq üçün 204 «Hazır məhsul» hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Hesabın debetində anbardakı məhsulun ilk və son qalığı, bunun istehsalatdan daxil olması, kreditdən isə məhsulların anbardan buraxılması əks etdirilir.

İstehsalatdan buraxılan məmulatlar özünün müəssisədə isehlak edilən hallarda, ya 204 «Hazır məhsul» hesabında ya da 201 «Material ehtiyatları» hesabında uçota alına bilər. Öz məhsullarının xüsusi məqsəddə qismən istifadə edilməsi zamanı isə belə məhsullar 204 «Hazır məhsul» hesabında uçota alınır.

Satış, yaxud yüklənmiş öz məhsulunun dəstləqdirilməsi üçün mal kimi başqa müəssisələrdən alınan hazır məmulatlar 205 «Mallar» hesabında uçota alınır.

Sifarişçi tərəfindən qəbul ediləsi, ancaq qəbul olmayan və qəbul aktı ilə rəsmiləşdirilməyən istehsalı tam qurtarmış məhsullar 204 «Hazır məhsul» hesabında uçota alınmır və bitməmiş istehsalın tərkibinə daxil edilir. kənar

yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri də 204 «Hazır məhsul» hesabında uçota alınır və bilavasitə istehsal məsrəfləri hesabdən yüklənmiş, yaxud satılmış məhsulları uçota alan hesablara silinir.

Məhsulun buraxılışının sintetik uçotu. İstehsalatda buraxılış məhsullarının sintetik uçotu iki variantdan biri 701 «Satışın maya dəyəri uyğun xərclər» hesabından istifadə etmək və etməməklə aparıla bilər.

Birinci variant hazırlanan məhsulun plan kalkulyasiyasından, (normativ metodundan istifadə edən) yaxud məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının normativ metodundan istifadə edən təşkilatlarda tətbiq oluna bilər. Bu variantın üstün cəhəti həqiqi və normativ (plan) maya dəyəri arasındakı kənarlaşmanın ümumilikdə arı hesabda uçota alınması və onların hər bir məmumat uyğun müəyyən olunmasına ehtiyacın olmaması; anbarlarda olan məhsullar zunu təyin edilmiş müddət ərzində dəyişməz uçot qiyməti ilə (plan, yaxud normativ maya dəyəri uyğun) qiymətləndirildiyindən onların qiymətləndirilməsinin sadələşməsi; çox da olmasa uçotun əməktutumuluğunun ixtisar edilməsi; kənarlaşmanın bilavasitə satılmış məhsula silinməsi, satılmış və yüklənmiş məhsulların həqiqi maya dəyərinin hesablanmasına, eyni zamanda onların uçot və həqiqi maya dəyəri ilə analitik uçotunun aparılmasına zərurət yaranmaması ilə xarakterizə olunur.

İkinci variant həqiqi maya dəyərinin açıqlamaq nöqtəyi-nəzərindən analitikliyi təmin etməməklə daha çox əməktutuludur. Plan, yaxud normativ kalkulyasiyadan istifadə etməyən müəssisələr üçün bu variantdan istifadə etmək olar.

Müəssisədə birinci variantdan istifadə edilən zaman buraxılmış məhsulların uçotu üçün 601 «Satış» və 204 «Hazır məhsul» hesabları tətəbiq edilir.

701 «Satışın maya dəyəri uyğun xərclər» hesabının debetində buraxılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş işin və göstərilmiş xidmətin həqiqi istehsal maya dəyəri əks etdirilir. Bu zaman hesabın debeti 202 Nöli “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri”, 601 «Satış» hesabının kreditləri ilə müxabirləşir. Bu zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib olunur:

- anbara təhvil verilmiş məhsulların dəyəri üçün

Dt 204 sayılı «Hazır məhsul» hesabı;

Kt – 701 sayılı «Satışın maya dəyəri üzrə xərclər» hesabı;

- sifarişçiyə verilmiş iş və xidmətlərin dəyəri üçün:

Dt – 601 sayılı «Satış» hesabı;

Kt – 701 sayılı «Satışın maya dəyəri uyğun xərclər» hesabı;

701 sayılı «Satışın maya dəyəri uyğun xərclər» hesabına yazılış aparıldıqdan sonra hesabın debeti və kredit üzrə dövriyyələri arasındakı fərq müəyyən edilir. bu fərq həqiqi maya dəyəri ilə normativ (plan) maya dəyəri arasındakı kənarlaşmanı özündə əks etdirilir. Həqiqi maya dəyərinin, normativ (plan) maya dəyərindən çox olması, istehsalatda artıq xərcə yol verildiyini sübut edir və o, əlavə yazuluşla 601 "Satış" hesabının debetində, 206 «Satış məqsədi ilə saxlanılan başqa aktivlər» hesabının kreditində əks etdirilir. Normativ (plan) maya dəyərinin həqiqi maya dəyərindən artıq olması isə qənaət olunmasını sübut edir və bu qənaət qırmızı storno usulu ilə 601 "Satış" hesabının debetinə, 206 «Satış məqsədi ilə saxlanılan başqa aktivlər» hesabının kreditinə yazılmaqla rəsmiyyətə salınır. Son nəticədə, 206 «Satış məqsədi ilə saxlanılan digər aktivlər» hesabı bağlanılır. Hesabat dövrünün axırında hesab uyğun qalıq olmadığından o haqda balansda heç bir məlumat olmur.

Uçotun ikinci varinatı yəni əməliyyatın 206 «Satış məqsədi ilə saxlanılan başqa aktivlər» hesabında əks etdirilməsi, bir qayda olaraq plan kalkulyasiyasını tərtib etməyən və istehsala məsrəflərin uoçtu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyanın normativ metodunu tətbiq etməyən təşkiatlarda istifadə olunur. Bu cür təşkiatlar məmumatın maya dəyərini ancaq həqiqi məsrəflərə görə müəyyənləşdirir.

Sözü genəş varinatda məsrəflərini uçota lara hesablardan, 204 «Hazır məhsul», və 601 «Satış» hesablarından istifadə edilir. 204 «Hazır məhsul» hesabında məhsulların mövcud olması və hərəkəti həqiqi istehsal maya dəyəri ilə əks etdirilir. Anbardakı məhsullar bu qiymətlə də balansda göstərilir. Uçotda

satış qiymətindən istifadə edən təşkilatlarda 204 «Hazır məhsul» hesabında əks etdirilən həqiqi maya dəyəri, uçot qiyməti ilə dəyərə və həqiqi maya dəyərinin uçot qiymətilə dəyərindən kənarlaşmaya bölünür.

204 «Hazır məhsul» hesabının debeti 202 №li “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri”, 203 «Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər» hesabının kreditləri ilə, krediti isə gəlir, ödənişdikdən sonra müəyyən edildikdə 211 "Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları", yaxud gəlir məhsulun yüklənməsi anında müəyyən edildikdə 601 «Satış» hesabının debetləri ilə müxabirləşir. Yerinə yetirilmiş işlər və göstərilmiş xidmətlər birinci varinatda – məhsul buraxılışının sintetik uçotunda olduğu kimi 204 «Hazır məhsul» hesabına əks etdirilmir və istehsal məsrəflərini uçota alan hesablardan 211 "Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları" yaxud, 601 «Satışı» hesabına silinir.

Müəssisələrdə hazır məhsulların cari uçotu həqiqi maya dəyəri uyğun aparılır. Bu zaman məhsulların anbara mədaxili üçün aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib olunur.

Dt 204 «Hazır məhsul» hesabı;

Kt 202 №li “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri” hesabı;

Kt 203 «Tikinti müqavilələri uyğun məsrəflər» hesabı.

Uçot qiymətindən istifadə edən müəssisələrdə iki-biri buraxılmış məhsulların uçot qiyməti ilə dəyəri üçün, ikincisi məhsulların həqiqi maya dəyərilə, uçot dəyəri arasındakı fərq üçün yazılış tərtib edilir. bu zaman məhsulun həqiqi maya dəyəri çox olan hallarda əlavə yazılış, az olan hallarda isə «qırmızı storno» yazılışı tərtib olunur.

Məhsul buraxılışının ikinci variantından, normativ (plan) maya dəyərinə istifadə edən müəssisələr də istifadə edə bilər. Bu zaman həqiqi maya dəyərinin normativ (plan) maya dəyərindən kənarlaşması 204 «Hazır məhsul» hesabına, yaxud 601 «Satış» hesabına silinir. Kənarlaşmanın silinməsi qaydası təşkilatın uçot siyasəti ilə təyin edilir.

2.3. Məhsul satışı ilə əlaqədar əməliyyatların uçotu

Məhsulun satışının sənədlərdə rəsmiləşdirilməsi. Məhsulun yüklənməsi və buraxılışı gəşkilatın təchizat (marketing) şöbəsi vasitəsilə yerinə yetirilir. Bu xidmətin işçiləri alıcılarla müqavilə bağlayır, yüklənəsi məhsullar üçün sənəd rəsmiyyətə salır, onların anbarda operativ uçotu aparır, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə, vəsaitin alıcıdan vaxtında və tam daxil olması üzərində nəzarəti təşkil edir.

Məhsulun yüklənməsi satıcı və alıcı arasında başlanmış alqı satqı (tədarük) müqaviləsinə müvafiq yerinə yetirilir. Tədarük müqaviləsinə əsasən satıcı məhsulu alıcının mülkiyyətinə verməyə, alıcı isə onu ödəməyə götürməyi öz üzərinə götürür. Müqavilədə məhsulun adı, miqdarı, çeşidi, keyfiyyəti, qiyməti, hesablalaşma qaydası, malsatan və ödəyicinin poçt və ödəmə rekvizitləri, yükləmə sənədləri, müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə görülməli tədbirlər və i.a. göstərilir. Müqavilənin şərtlərinə əsasən məhsulun dəyərinin ödənişi yükləməyə qədər avans kimi qabaqcadan, yaxud bunun alıcıya verilməsindən sonra yerinə yetirilə bilər. Qabaqcadan ödəniş zamanı öağlanmış müqavilədə köçürüləsi avansın məbləği göstərilməlidir.

Adətən qabaqcadan ödənişin miqdarı məhsulun (işin, xidmətin) bütöv dəyərini gəşkil edir və məhsulun, yerinə yetirilmiş işin, göstərilmiş xidmətin yüklədiyi andan kösürülür. Avans, istənilən məbləğdə, o cümlədən yüz faizli miqdarda və istənilən müqavilə müddətində ödənilə bilər.

Mühasibat uçotunun aparılması məqsədilə tədarük müqaviləsinin ən mühüm şərti məhsul, iş xidmətdə mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya kəməsi hesab edilir. məhsul bir qayda olaraq, bunun yaxud müşayiət edici sənədin (qaimənin, dəmir yolu qaiməsinin, konosomentin və s.) alındığı andan alıcının mülkiyyəti sayılır. Tədarük müqaviləsində alınmış məhsulun mülkiyyət hüququna keçməsinin başqa qaydası, yəni bunun ödənişindən sonra keçilməsi də nəzərdə tutula bilər.

Alıcı ödənişə kimi alınmış məhsulların malsatanın mülkiyyətində qalması ilə əlaqədar olaraq ona sərəncam vermək hüququna malik olmur. Bu cür məhsullar alıcının mühasibat uçotunda balansarxası hesabda, malsatanın mühasibat uçotunda

isə yüklənmiş mallar kimi balans hesabında əks etdirilməlidir. Məhsulun dəyəri ödənildikdən sonra alıcının mülkiyyətinə keçir, onların istehsalat ehtiyatlarına daxil edilir, balansçarxası hesabdən silinərək balans hesabına köçürülür. Satıcı isə vəsaiti alıcıdan aldıqdan sonra həmin məhsulu yüklənmiş məhsul kimi uçotdan silir, bunun dəyərini satışdan olan gəlirin həcminə daxil edir.

Anbardan buraxılma məhsulu ilk sənədlərlə rəsmiyyətə salınır. Təchizat (marketing) şöbəsi tədarük müqaviləsinə və məhsulun yüklənmə qrafikinə əsasən alıcının və məhsulun (məmulatın) adı, buraxılması və həqiqi buraxılan məhsulun miqdarı, müqavilə qiyməti, məbləği və başqa zəruri məlumatlar göstərilən əmr-qamə rəsmiyyətə salır. Əmr-qaimə, yazıldıqdan sonra anbara verilir. Bunun vasitəsilə məhsulun anbardan buraxılışı anbarın və alıcının, yaxud məhsul dəmir yolu, su və avtomobil nəqliyyatı ilə daşınırma təchizat höbəsi ekspeditorunun imzası ilə təsdiq edilir. məhsunu dəmir yolu ilə yüklənməsi zamanı dəmir yolu qaiməs, dəniz nəqliyyatı ilə yüklənmə zamanı isə konosamentlərlə rəsmiyyətə salınır.

Məhsulların ixtisaslaşmış nəqliyyat təşkilatının vasitəsilə göndərilməsi üçün əmtəə-nəqliyyat qaiməsi yazılır. Bu sənəd malsatanda əmr-qaiməni, alıcıda isə mədaxil orderini əvəz edir. Alıcı məhsulu öz nəqliyyatı ilə anbardan buraxılış üçün qaimə, yaxud əmtəə-nəqliyyat qaiməsi, eyni zamanda də, mal-material dəyərlilərini almaq üçün alıcı tərəfindən təqdim edilən vəkalətnamə, əsas sənəd hesab edilir.

Yerinə yetirilmiş iş, işin növünün, həcmi və dəyərini göstərməklə qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiyyətə salınır. Akt sifarişçinin və podrağtçının nümayəndələri tərəfindən imza edilir. xidmət göstərilən zaman isə naryad-sifariş, qəbz və i.a. yazılır.

Yüklənmiş məhsullara, verilmiş işlərə və göstərilən xidmətlərə görə yazılan bütöv mənədlər (əmr-qaimə, təmir yolu qaiməsi, akt və i.a.) hesablaşma sənədi (ödəmə tələbnaməsi, hesabnamə) yazmaq üçün maliyyə şöbəsinə, yaxud mühasibatlığa verilir.

Qabaqcadan ödəniş zamanı satıcı alıcının yükləyəcəyi məhsula, yerinə yetirilmiş işə görə avans köçürməsi üçün hesabnamə yazır. Yüklənmiş hazır məhsula görə sadalanan sənədlərdən başqa malsatan əlavə dəyər vergisini hesablamaq üçün satıcı və alıcı tərəfindən istifadə edilən hesab-faktura yazır.

Alıcılarla bağlanmış müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq həm hesablaşmanın xidmət göstərən bank vasitəsilə aparılan nağdsız hesablaşma, həm də satıcının kassasına verilən nağd hesablaşma formasından istifadə edilə bilər.

Müəssisələr arasında nağdsız hesablaşmanın aralması zamanı ödənmə tələb-naməsindən, ödəmə tapşırığından, çekdən və akreditivdən istifadə edilir.

Nağd hesablaşma zamanı isə buraxılmış məhsul yerinə yetirilmiş iş, göstərilmiş xidmət üçün kassa mədaxil orderi və ona əlavə edilən qəbz rəsmiyyətə salınır. Kassa orderi və bunun qəbzində alıcının və satıcının alı, vəsaitin və məbləğin alınmasının əsasə göstərilir. Sənəd baş mühasib və kassir tərəfindən imza edilir və mədaxil kassa orerinə əlavə edilən qəbz mözürə təsdiq olunur.

Bütöv ilk sənədlər satışın uçotunu aparmaq üçün əsas hesab edilir. buna görə onlar öz xüsusiyyətlərinə uyğun qruplaşdırma-cəmləşdirmə cədvəllərində ümumiləşdirilir və bunun əsasında uçotun aparılması təşkil olunur.

Hazır məhsulun satışın prosesində uşota alınan əsas mərhələlərdən biri də malların anbarlardan alıcılara buraxılmasıdır. Müvafiq proses uyğun olaraq ilkin uçotda qaimələr, qəbul-təhvil aktları, təhvil təslim aktları əsasında rəsmiləşdirilir.

Əvvəldə qeyd etdiyim kimi hazır məhsulların sifarişçilərə göndərilməsi onlarla bağlanmış alqı-satqı müqavilələrinin şərtlərinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Müvafiq müqavilələrdə bir qayda olaraq mövcud müqavilənin predmeti olan hazır məhsulun adı, miqdarı, növü, tərkib və keyfiyyət göstəriciləri, qiyməti, ödəniş qaydaları, tərəflərin rekvizitləri və başqa şərtər əks etdirilir. Məhsul satışı prosesi müəssisənin müvafiq şöbələri (satış və marketinq) tərəfindən təşkil edilir və müvafiq müqavilə şərtlərinin icra edilməsinə nəzarət edilir. Satış məqsədi ilə məhsulların yüklənmə prosesində tərəflərin vəkalətli nümayəndələri iştirak edir və buraxılmış məhsulun miqdarı müvafiq qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiləşdirilir. Bu zaman müvafiq aktda tərəflərin vəkalətli nümayəndələri imza etməklə mövcud sənəd məlumatlarının həqiqiliyini təsdiqləyirlər. Müvafiq aktlar bir necə nüsxədə tərtib edilməklə tərəflər arasında bölüşdürülür. Satış məqsədi ilə yüklənmiş məhsullara aid aktların bir nüsxəsi mühasibatlığa təqdim edilir. Müvafiq sənədlər əsasında hesab ödəmə tələb-namələri (hesab-faktura) tərdib edilərək alıcının ünvanına təqdim edilir. Əgər

müqavilədə nəzərdə tutulubsa, müvafiq ödəniş tələbnaməsi yüklənmə sənədləri ilə birlikdə alıcının bankına təqdim edilə bilər. Bu halda ödəniş həmin sənədlər əsasında inkasso qaydasında həyata keçirilir. Müvafiq hesablaşma ödəniş sənədlərində ən azı mal alan və mal satanın adı, ünvanı, VÖEN-si, Bank hesab məlumatları, müqavilənin nömrəsi, tarixi, məhsulun adı, miqdarı, ödəniləcək məbləğ əks etdirilməlidir.

Məhsul istehsalı və satışı ilə məşğul olan müəssisələrdə müvafiq əməliyyatın uçotunu təşkil etmək məqsədi ilə hesablar planının bir qrup hesablarında istifadə edilir. Bu hesablara 204 sayılı "Hazır məhsul", 211 sayılı "Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları", 711 sayılı "Kommersiya xərcləri", 601 sayılı "Satış" hesabları aiddir. Yüklənmiş malların sintetik uçotu 211 sayılı "Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları" aktiv hesabından istifadə etməklə aparılır. Məhsul yükləndikdə 204 sayılı "Hazır məhsul" hesabının kreditinə və 601 sayılı "Satış" hesabının debetinə yazılış verilir. Satış məqsədi ilə yüklənmiş mallar qısamüddətli debitor borcuna çevrildiyi üçün müvafiq olaraq 601 sayılı "Satış" hesabının kreditinə və 211 sayılı "Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları" hesabının debetinə yazılış aparılır. Müvafiq debitor borc ödənildikdə 211 sayılı "Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları" hesabının kreditinə, 223 sayılı "Bank hesablaşma hesabları"-nın (məhsul daxili bazarda reallaşdırdı 223-1 Bank hesablaşma hesabları – Manat subhesbında, xarici bazara ixrac edildikdə isə başqa valyutalardakı subhesablara yazılış verilir) debetinə müvafiq yazılış aparılır.

#	əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	Alıcılara yüklənmiş və dəyəri ödənilməmiş hazır məhsul uyğun müvafiq olaraq satış qiymətində muhasibat yazılışı.	211 "Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları"	601 "Satış"
2.	Yüklənmiş mallar uyğun müştərilərdən daxil olan ödənişlər	223 "Bank hesablaşma hesabları"	211 "Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları"
3.	Yüklənmiş mallar uyğun müştərilərdən daxil olan ödənişlər - ƏDV	226 "ƏDV sub-uçot hesabı"	211 "Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları"

Hesabat dövrünün sbununda məhsulun qeydə alınmış faktiki maya dəyəri ilə uçot qiyməti arasındakı fərq silinir.

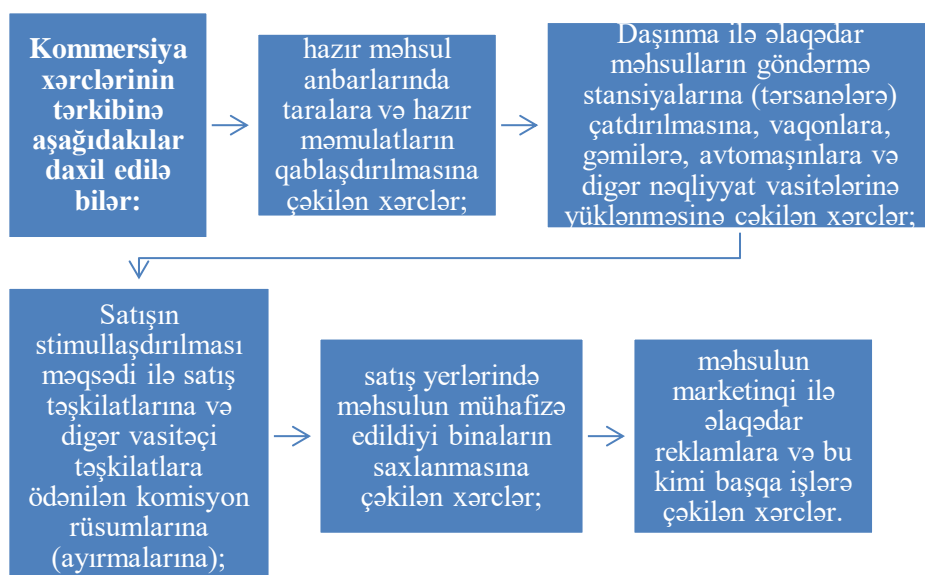
Müqavilədə avans metodu ilə hesablaşmalar nəzərdə tutulduqda alıcı öncə satıcıya alınacaq malın həcmi əks etdirən sifariş göndərir. Müvafiq sənəd əsasında satıcı müəssisə alıcıya avans məbləğini əks etdirən hesab-qaimə tərtib edib göndərir. Müvafiq sənəd əsasında alıcı satıcının bank hesabına müvafiq məbləği köçürür. Vəsait avans qaydasında müəssisəyə daxil olduqda muhasibat uçotunda 223 sayılı "Bank hesablaşma hesabları"nın debetinə, 543 "Alınmış qısamüddətli avanslar" hesabının kreditinə müvafiq qeydiyyat aparılmaqla əks etdirilir. Müvafiq məbləğ uyğun ƏDV-nin uçotu üçün 226 sayılı "ƏDV sub-uçot hesabı"-nın debetinə 543 "Alınmış qısamüddətli avanslar" hesabının kreditinə müvafiq ƏDV məbləğində yazılış aparılır.

Kommersiya xərclərinə hazır məhsulun satışı ilə əlaqədar xərcləri əhatə etməklə adətən malsatan müəssisələr təfindən çəkilir. Müvafiq xərclər sonda istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərinə əlavə edilməklə bunun tam maya dəyərini formalaşdırır. Kommersiya xərclərinin uçotu məqsədi ilə hesablar planının 711 sayılı "Kommersiya xərcləri" hesabından istifadə edilir. Müvafiq hesabda hazır məhsul, malların satışı ilə bilavasitə əlaqəli olan xərcləri əks edilir. Bu hesab əsasən maddi istehsalat bağlı müəssisələri tərəfindən istifadə edilir.

**Bu hesab üzrə
növbəti
subhesablar açıla
bilər:**

- 711-1 Müəssisənin kommersiya fəaliyyətində məşğul olan işçi heyəti üzrə xərclər;
- 711-2 Kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilən aktivlərin amortizasiya xərcləri;
- 711-3 Digər kommersiya xərcləri.

Kommersiya xərclərinin tərkibində olan qablaşdırma və həmçinin daşınma xərclərinə müvafiq növ məhsulların maya dəyərinə bilavasitə daxil edilir. Başqa hallarda isə müvafiq xərclər uyğun hesablama aparılaraq müvafiq sahə təlimatlarında nəzərdə tutulan göstəricilərdən istifadə edilərək ayrı-ayrı yüklənmiş mallar arasında bölüşdürülür. Bundan başqa kommersiya xərcləri hər növbəti yüklənmiş malların maya dəyərinə daxil edilir.

Xərclər yarandıqda 711 saylı "Kommersiya xərcləri" hesabının debet hissəsinə yazılış verilir. Hesabat dövrünün sbitununa müvafiq hesabda qalıq qalmır. Hesabat dövründə alıcıya yüklənmiş mallar satıldıqda 711 saylı "Kommersiya xərcləri" hesabının krediti 601 saylı "Satış" hesabının debeti ilə müxabirələşdirilərək kommersiya xərcləri silinir.

#	Əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	Taralara və qablaşdırma məhsullarına çəkilən xərclər.	711 "Kommersiya xərcləri"	201 "Xammal və materiallar" (201-4 "Tara və tara materialları" subhesabı)
		601 saylı "Satış"	711 "Kommersiya xərcləri"
2.	- Hazır məhsulun daşınmasına çəkilən xərclər; - Reklam və marketinq xərcləri; - Satış təşkilatlarına (diler, distribyuter) və başqa vasitəçi təşkilatlara ödənilən komisyon haqqı;	711 "Kommersiya xərcləri"	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları"
		531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları"	223 "Bank hesablaşma hesabları"
		601 saylı "Satış"	711 "Kommersiya xərcləri"
5.	Satış və marketinq qrupunun işçilərinin əmək haqqı xərcləri	711 "Kommersiya xərcləri"	533 "Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar"
		533 "Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar"	521-2 "Vergi öhdəlikləri-Gəlir vergisi" 522 "Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər"
		533 "Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar"	223 "Bank hesablaşma hesabları"
		601 saylı "Satış"	711 "Kommersiya xərcləri"

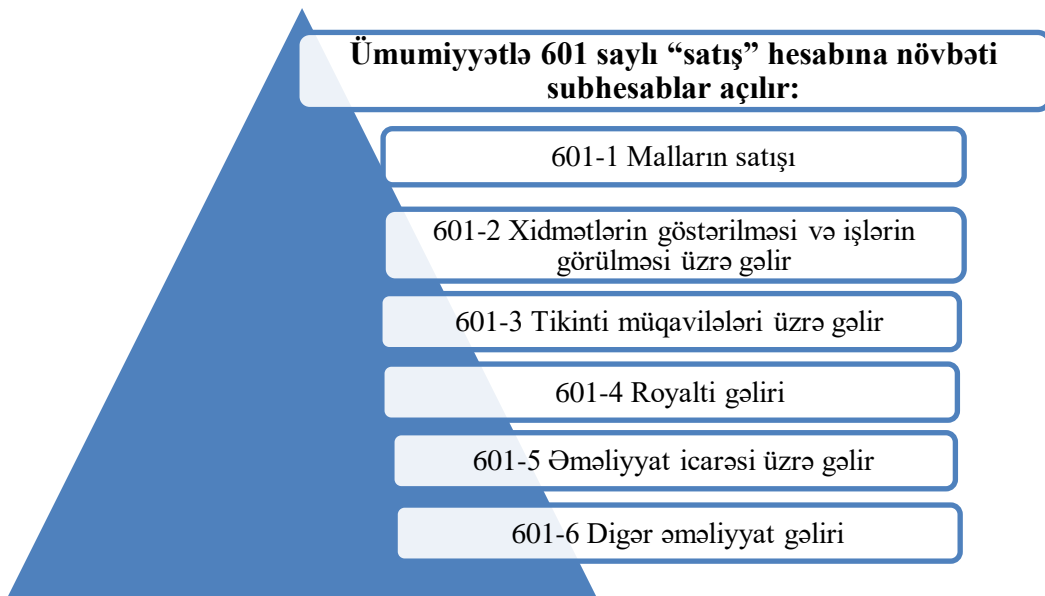
Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi satış məhsul istehsalı və satışını həyata keçirən müəssisənin fəaliyyətinin yekun mərhələsidir. Bu mərhələnin vasitəsi ilə məhsul

istehsalına yatırılmış investisiya yenidən likvidləşdirilir (tam və ya qismən) və növbəti tsiklin başlanması üçün lazım olan xammal-material və eləcə də istehsalat-kommersiya xərclərinin ödənilməsi üçün maliyyə potensialı formalaşdırır.

“Gəlirlər üzrə” kommersiya təşkilatları üçün 6 № li milli mühasibat uçotu standartına əsasən malların satışından əldə olunan gəlir aşağıdakı bütün şərtlərin yerinə yetirildiyi təqdirdə tanınır:

- müəssisə malların mülkiyyət hüququ ilə bağlı risklərin və mükafatların əhəmiyyətli dərəcəsini alıcıya ötürdükdə;
- müəssisə malların mülkiyyət hüququ ilə bağlı risklərin və mükafatların əhəmiyyətli dərəcəsini alıcıya ötürdükdə;
- müəssisə mülkiyyət hüququ ilə bağlı idarəetmədə artıq iştirak etmədikdə və satılmış mallar üzərində faktiki nəzarəti saxlamadıqda;
- gəlirin məbləğini etibarlı əsasda qiymətləndirmək mümkün olduqda;
- əməliyyat ilə bağlı iqtisadi səmərələrin müəssisəyə daxil olması ehtimal olunduqda;
- əməliyyat ilə bağlı keçmiş və gələcək xərcləri etibarlı əsasda qiymətləndirmək mümkün olduqda.

Mühasibat hesabatında məhsul satışının əks etdirilməsi üçün hesablarda planında qeyd olunmuş 601 saylı “Satış” hesabından istifadə edilir.

Məhsul istehsalı və satışı ilə məşğul olan sənaye müəssisələrində əsasən 601-1 saylı “Malların satışı” subhesabından istifadə edilir.

Satılmış mallarında, görülmüş işlərində və xidmətlərində maya dəyəri barəsində məlumatları toplamaq üçün hesablar planında qeyd edilmiş 701 "Satışın maya dəyəri" hesabı nəzərdə tutulub.

Bu hesab üzrə növbəti subhesablar açıla bilər:

- 701-1 Xammal
- 701-2 Təkrar satış məqsədilə saxlanılan mallar;
- 701-2 Təkrar satış məqsədilə saxlanılan mallar;
- 701-3 İstehsal sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqı xərcləri;
- 701-4 İstehsal aktivlərinin amortizasiyası;
- 701-5 Satışın digər maya dəyəri xərcləri

Satışın maya dəyərinin hesablanması vacib göstəricilərdəndir. Beləki müvafiq hesabın nəticəsi ilə Satışdan olan gəlir müqaisə olunaraq ümumi mənfəəti müəyyənəlməyə mümkündür.

Hazır məhsul satışını əks etdirən mühasibat yazılışı növbəti qaydada aparılır.

#	Əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	Hazır məhsul, iş və xidmətin buraxılışı uyğun növbəti yazılış verilir	701 "Satışın maya dəyəri"	204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" və ya 202 "İstehsalat xərcləri"
2.	Satılmış malların maya dəyərinin silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	701 "Satışın maya dəyəri"
3.	Kommersiya xərclərinin silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	711 "Kommersiya xərcləri"
4.	Hazır məhsul satışı uyğun ödənişlər	223 "Bank hesablaşma hesabları"	601 "Satış"
5.	Hazır məhsul satışı uyğun ödənişlər - ƏDV	226 "ƏDV subhesabı"	601 "Satış"
6.	Satışdan əldə edilmiş gəlirin silinməsi	601 "Satış"	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"

Məhsul satışı, iş və xidmətlərin göstərilməsi uyğun ödəniş avans qaydasında əvvəlcədən daxil olduqda müvafiq əməliyyat uyğun növbəti mühasibat yazılışı verilir.

#	Əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	Avansın alınması	223 "Bank hesablaşma hesabları"	543 "Alınmış qısamüddətli avanslar"
2.	Avansın alınması-ƏDV	226 "ƏDV sub-uçot hesabı"	543 "Alınmış qısamüddətli avanslar"
3.	Alınmış avansın ƏDV cəlb edilməsi	245 "Başqa qısamüddətli aktivlər"	521 "Vergi öhdəlikləri"
4.	Məhsul və İşlərin təhvil verilməsi	543 "Alınmış qısamüddətli avanslar"	601 "Satış"
5.	Hazır məhsul, iş və xidmətin buraxılışı uyğun növbəti yazılış verilir	701 "Satışın maya dəyəri"	204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" və ya 202 "İstehsalat xərcləri"
6.	Satılmış malların maya dəyərinin silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	701 "Satışın maya dəyəri"
7.	Kommersiya xərclərinin silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	711 "Kommersiya xərcləri"
8.	Satışdan əldə edilmiş gəlirin silinməsi	601 "Satış"	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"

Məhsul satışı, iş və xidmətlərin göstərilməsi qısamüddətli debitor borcları metodu ilə satıldıqda müvafiq əməliyyat uyğun növbəti mühasibat yazılış verilir.

#	Əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	Hazır məhsul, iş və xidmətin buraxılışı uyğun növbəti yazılış verilir	701 "Satışın maya dəyəri"	204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" və ya 202 "İstehsalat xərcləri"
2.	Məhsul satışı, iş və xidmətlərin göstərilməsi qısamüddətli debitor borcun uçotu	211 "Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları"	601 "Satış"
3.	Satılmış malların maya dəyərinin silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	701 "Satışın maya dəyəri"
4.	Kommersiya xərclərinin silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	711 "Kommersiya xərcləri"
5.	Satışdan əldə edilmiş gəlirin silinməsi	601 "Satış"	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"
6.	Məhsul satışı, iş və xidmətlərin göstərilməsi qısamüddətli debitor borcun ödənişi	223 "Bank hesablaşma hesabları"	211 "Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları"
7.	Məhsul satışı, iş və xidmətlərin göstərilməsi qısamüddətli debitor borcun ödənişi - ƏDV	226 "ƏDV sub-uçot hesabı"	211 "Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları"

Məhsul satışı, iş və xidmətlərin göstərilməsi zamanı müvafiq sifariş uyğun təqdim edilmiş məhsul, iş və xidmət geri qaytarılması müvafiq müqavilədə nəzərdə tutulduqda müvafiq halın qeydə alınması məqsədilə hesablar planında 602 sayılı "Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması" hesabı nəzərdə tutulmuşdur.

Hesabat ilinin sbununda müvafiq hesab uyğun yaranmış qalıq 801 sayılı "Ümumi mənfəət (zərər)" hesabının debetinə silinir. Müvafiq uyğun növbəti muhasibat yazalışı aparılır:

#	Əməliyyatın təsviri	Debet	Kredit
1.	Məhsul, iş və xidmətin qaytarılması	602 "Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması"	223 "Bank hesablaşma hesabları"
2.	Qaytarılan məhsul, iş və xidmətin ƏDV-si	521 "Vergi öhdəlikləri"	602 "Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması"
3.	Qaytarılan malların silinməsi	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"	602 "Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması"
4.	Qaytarılan malların anbara təhvil verilməsi	204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" və ya	701 "Satışın maya dəyəri"
5.	Qaytarılan malların silinməsi	701 "Satışın maya dəyəri"	801 "Ümumi mənfəət (zərər)"

2.4. Hazır məhsul, iş və xidmətlərin satışı uçotu

Müəssisə vəsaitlərinin son dövriyyə prosesi, hazır məməuatların (işlərin, xidmətlərin) satılıb pula çevrilməsi nəticəsində başa çatır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi məhsul, iş və xidmətlərə görə ödəniş alıcıdan hesablaşma hesabına, yaxud kassaya daxil olduqdan, onların ödəmə sənədləri alıcıya təqdim edildiyi tarixdən satılmış hesab edilir. planlı ödəniş qaydasında hesablaşma aparılan zaman satış anı, məhsulların alıcılarla yükləndiyi tarixdən hesablanır.

Hazır məhsulların, malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin satışı prosesini haqda inforamasiyaları ümumiləşdirmək eyni zamanda də, bu dəyərlilərin (işlərin, xidmətlərin) satışdan olan maliyyə nəticələrini müəyyən etmək üçün 601 «Satışı» hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Onda hazır məhsul və öz istehsalının yarımfabrikatlarının; sənaye və qeyri-sənaye xarakterli işlərin və xidmətlərin; tikinti; quraşdırma, layişə-aştarış, geoloji-kəşmiyyat, elmi-tədqiqat və i.a. işlərə lazım olan alınma məmulatlarının maya dəyəri də gəliri əks etdirir.

Yülemiş (buraxılmış) məhsula, təhvil verilmiş işə və xidmətə görə alıcılara təqdim edilmiş ödəmə sənədinin, yaxud göndərilən məhsul (iş, xidmət

Üçün bankdakı pul vəsaitləri hesabına (müəssisənin kassasına) daxi olmuş məbləğ eyni zamanda də, satışdan əmələ gələn zərər 601 «Satış»

Hesabının kreditində, yüklənmiş (satılmış) məhsulun, təhvil verilmiş işin, xidmətin həqiqi istehsal maya dəyəri, yüklənmiş məhsula aid edilən kommərsiya xərcləri, məhsulun dəyərindən artıq ödənilən taranın dəyəri, əlavə dəyər vergisi, aksiz məbləği, satış hesabına başqa ayırma məbləğ isə debetində əks etdirilir.

Bir sıra hallarda 601 №-li hesabın kreditində, xüsusilə geoloji kəşfiyyat işləri aparən müəssisələrdə yerinə yetirilmiş işin müqavilə dəyəri; layihə-axtarış təşkiatlarında tam qurtarmış layihə, yaxu sifaşçilərə verilmiş iş növləri uyğun layihə smeta sənədlərinin müqavilə (smeta) dəyəri; elmi –tədqiqat təşkiatlarında sifaşçilərə təhvil verilən elmi-tədqiqat və ya təcrübə-konstruktor işlərin müqavilə üzrə (smeta) dəyəri; nəqliyyat və rabitə müəssisələrində göstərilmiş xidmətə görə hesablanmış məbləğ və s. əks etdirilir. Bu zaman həmin hesabın debetində yerinə yetirilmiş həqiqi maya dəyəri, istismar və yükləmə – boşaltma əməliyyatları (nəqliyyat və rabitə təşkiatlarında) öilə əlaqəli xərclər əks etdirilir.

Məhsul (iş, xidmət) satışından olan maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi.
Yuxarıda qeyd edildiyi kimi hazır məhsulun (işin, xidmətin) satışı prosesini haqda informasiyanı ümumiləşdirmək eyni zamanda də, bu prosesdən olan maliyyə nəticəsini müəyyən etmək üçün 601 «Satış» hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesabın kreditində buraxılış (müqavilə) qiyməti ilə satışdan olan gəlir, debetində isə satılmış məhsulun qiymətindən artıq ödənilən taranın dəyəri, əlavə dəyər vergisi, aksiz və məhsul (iş, xidmət) satışı hesabına başqa ayırmalar əks etdirilir. Beləliklə, 601 sayılı hesabın debetində satılmış məhsulun tam həqiqi maya dəyəri, vergilər və ayırmalar, kreditində isə büraxılış qiyməti ilə ödəniş üçün alıcılara təqdim edilmiş məbləğ əks etdirilir.

601 sayılı hesabın debet və kredit dövriyyələrini müqayisə etməklə məhsulun, yerinə yetirilmiş işin, göstərilmiş xidmətin satışdan olan maliyyə nəticəsini

(mənfəət, yaxud zərər) əldə edilir. 601 sayılı hesabın kredit dövrüyyəsi debet dövrüyyəindən çox olan hallarda bu çox hissə müəssisənin mənfəət əldə etməsini göstərir və həmin məbləğ hər ayın axında tamlıqla aktiv-passiv hesab olan 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına aşağıdakı yazılış verməklə əks etdirilir:

Dt 601 «Məhsul (iş, ixidmət) satışı» hesabı

Kt 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı

601 sayılı hesabın krediti, debetindən az olan hallarda isə həmin fərq müəssisənin zərər əldə etməsini göstərir və bu məbləğ aşağıdakı yazılış verməklə uçotda əks eədilir.

Dt 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı

Kt 601 «Satışı» hesabı

Kommersiya xərclərinin uçotu. Müəssisənin məhsul satışı ilə əlaqədarı çəkdiyi və dəyəri alıcı tərəfindən ödənilməyən xərclər kommersiya xərcləri adlanır. Bu xərclər 711«Kommersiya xərcləri» hesabında uçotda alınır.

711saylı hesabda əsasən aşağıdakı xərclər əks etdirilir:

hapazır məhsul anarlarında taralara və hazır məmulatların qablaşdırılmasına çəkilən xərclər;	məhsulların göndərilməsinə stansiyalarına çatdırılması, vaqonlara, gəmilərə və digər nəqliyyatvasitələr inə yüklənmiş xərclər;	satılmış təşkiatlarına və digər vasitəçi təşkiatlara ödənilən komisiyon xərcləri;	satış yerlərində məhsulun mühafizə edildiyi binlərin saxlanması xərcləri;	reklam xərcləri və sair bu kimi xərcləri.
--	--	---	---	---

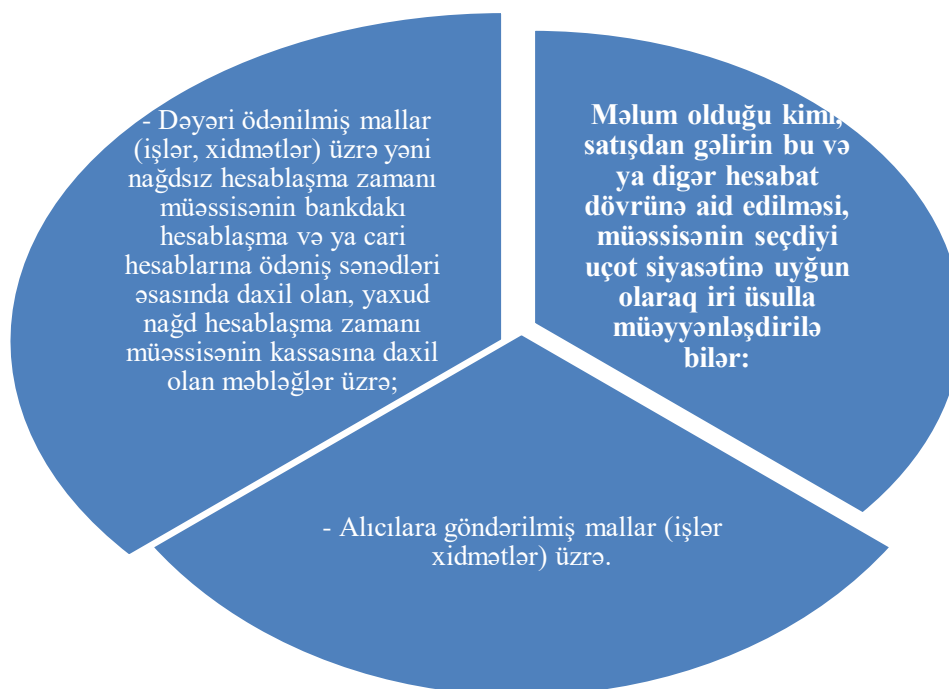
711 sayılı hesabdən ancaq maddi istehsal sahələrinin müəssisələrin istifadə olunur. Müxtəlif hesabların (112, 201, 221, 223, 531, 431, 521, 522, 533 və sair) krediti ilə müxabiləşməklə 43 sayılı hesabın debetinə toplanmış kommersiya xərcləri hesabat dövrünün sbununda, satışdan gəlirin bu və ya başqa hesabat dövrünə aid edilməsi uyğun müəssisənin seçdiyi uçot siyasətinə uyğun olaraq 205

«mallar» və ya 601 «Satış» hesablarına silinir.

Kommersiya xərclərinin tərkibinə daxil olan qablaşdırma və daşınma xərcləri müvafiq növ məhsulların maya dəyərində bilavasitə aid edilir. bu cür aid etmənin mümkün olmadığı hallarda adı çəkilən xərclər hər ay planlaşdırma, uçot və kalkulyasiya uyğun sahə təlimatlarında nəzərdə tutulmuş müəyyən bir bazaya mütənasib olaraq (məhsulun çəkisi, həcmi, istehsal maya dəyəri) bölüşdürülür.

Barter qaydasında məhsul satışının uçotu. Barter əməliyyatları, dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal (iş, xidmət) mübadiləsini nəzərdə tutur.

Barbeor əməliyyatlarının mühasibat uçotunun aparılması və bunun mayliyyə nətiələrinin müəyyən edilməsi, müəssisənin seçdiyi uçot siyasətindən və əməliyyatın aparılma şərtlərindən, yəni malları (işləri, xidmətləri) kimin birinci göndərməsindən (yerinə yetirilməsindən) asılıdır.

Barter əməliyyatları ilə dəyər ödənildikcə müəssisəyə daxil olan məhsullar (mallar), əsas vəsaitlər və sair əmlaklar, yaxud təhvil alınmış iş və xidmətlər 201 «Material ehtiyatları», 205 «Mallar», habelə başqa müvafiq hesabların debetində,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları», 431”Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları” yaxud 217 «Başqa qısamüddətli debitor borcları» hesabının kreditində əks etdirilir. Eyni zamanda, müvafiq olaraq 601 «Satış» 611 “Sair əməliyyat gəlirləri” hesablarının kreditində 217 «Başqa qısamüddətli debitor borcları» yaxud 531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları», 431”Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları” hesabının və ya dəyəri barter əməliyyatları ilə ödənilən məhsulların (malların, əsas vəsaitlərin və sair əmlakın), yaxud yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyəri müvafiq satış hesablarının debetində yazılmaqla silinir. Beləliklə, bu dəyərlilər əvvəlcə uçota alınmış müvafiq hesabların kreditiv ə uyğun gələn satış hesablarının debeti uyğun müxabirləşir. Göstərilən əməliyyatlar uyğun maliyyə nəticələri 80 «Mənfəət və zərər» hesabına silinir.

Barter əməliyyatları, satışa yola salınmış məhsullara (mallara), yaxud təhvil verilmiş iş və xidmətlərə (dəyər ödənilmədən) görə həyata keçirildikə müvafiq satış hesablarının kreditində, 171 sayılı “Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları” hesabı, 211 sayılı « Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» hesabı, yaxud 531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları» hesabı və ya 431”Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları” hesabının debetində yazılış verilir. Eyni zamanda, müvafiq satış hesablarının debeti, satışa yola salınmış məhsulların (malların), əsas vəsaitlərin və sair əmlakların və ya yerinə yetirilmiş işin və xidmətin maya dəyərini uçota alan hesablarla müxabirləşir.

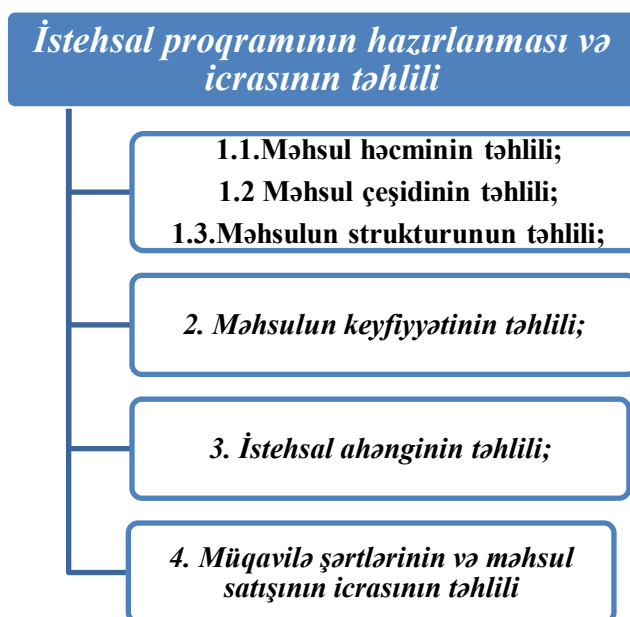
Göstərilən əməliyyatlar uyğun maliyyə nəticələri 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına silinir.

Barter əməliyyatları ilə əlaqəli olan xərclərin uçotu (üstəlik, kommərsiya xərcləri, gömrük rüsumu ödənişi və sair gömrük xərcləri), habelə əlavə dəyər vergisi və aksiz ilə əlaqədar olan və s. xərclər nağd və ya nağdsız hesablaşma uyğun satış üçün qüvvədə olan ümumi qaydada həyata keçirilir.

III FƏSİL. HAZIR MƏHSUL İSTEHSALI VƏ SATIŞI İLƏ ƏLAQƏDAR ƏMƏLİYYATLARIN TƏHLİLİ VƏ AUDİTİ

3.1. Məhsul istehsalı və satışının təhlili.

Hər bir istehsal müəssisəsi öz fəaliyyətini sərbəst olaraq planlaşdırır. Bu zaman məhsul satışı uyğun bağlanmış ticarət müqavilələri və mal-material təchizatçıları ilə bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə əsaslanır, eləcə də istehsal edilən məhsul, iş və xidmətinə olan bazar tələbini əzərə alaraq gələcək inkişafı istiqamətini müəyyən edir. İstehsalçı müəssisə öz fəaliyyətində məhsul istehlakçılarının məhsulun keyfiyyətinə aid tələblərini mütləq nəzərə almalıdır. Bu baxımdan istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili məhsul istehsalı uyğun göstəricilərin öyrənilməsindən başlanır. Müvafiq təhlil prosesi növbəti mərhələləri əhatə edir:

Məhsulun istehsalının təhlili. Məhsul istehsalının həcmi natural, şərti-natural və dəyər ifadəsində əks etdirilə bilər.

İstehsal həcmnin təhlili əsasən əmtəlik məhsul, ümumi məhsul və satılmış (realizasiya) məhsul həcmnin öyrənilməsini əhatə edir.

Ümumi məhsul – bütöv iş və xidmətlərinin dəyərini əhatə edir. Bura həmcinin müqayisəli qiymətlərlə əks etdirilmiş bitməmiş istehsalın da dəyəri daxil edirlir.

Əmtəlik məhsul – müəssisədə öz istehsal prosesini tam bitirmiş, qablaşdırılmış və istehlakçılara göndərilmək üçün hazır olan məhsul nəzərdə tutulur. Əmtəlik məhsulun həcmi növbəti qaydada hesablanır:

Əmtəlik məhsul = hazır məhsulun dəyəri + yarımfabrikatların dəyəri + kənar istehsal məqsədi ilə hazırlanmış məhsulların dəyəri. Bu göstəricinin həcmi ümumi məhsul dəyərindən müəssisə daxili istifadə edilən məhsulun və bitməmiş istehsalın dəyəri çıxılmaqla da müəyyən edilir.

Satılmış məhsul – istehlakçılara göndərilmiş, dəyəri ödənilmiş və satılmış məhsulun ümumi dəyəri kimi başa düşülür.

Təhlil prosesində istehsal planını icrası yoxlanılır, ötən illərlə müqayisədə istehsal həcmində baş vermiş dəyişikliklər qiymətləndirilir. İstehsal həcmının təhlil prosesi ümumi və əmtəlik məhsulun dinamikasının, onların artım tempi əmsallarının və artım həcminin öyrənilməsindən başlanır. Dinamikanın təhlili həm cari və həm də müqayisəli qiymətlərdə aparılır. Müqayisəli qiymət qismində müvafiq hesabat dövrünün (rüb, yarımil, il) müvafiq ayında mövcud olan qiymətlər nəzərdə tutulur. Müvafiq hesablamalar növbəti cədvəldə öz əksini tapır.

Göstəricilər	Baza dövrü (il) (manat)	Hesabat dövrü (il)		Ötən dövrdən Kənarlaşma		Plandan kənarlaşma	
		Plan	Fakt	(Manat)	Artım tempi (%)	(Manat)	(%)
Məhsulun həcmi (cari topdan qiymətlərdə)	X	P1	F	F - X	$(F-X)/X*100$	F - P1	$(F-P1)/P1*100$
Məhsulun həcmi (müqayisəli topdan qiymətlərdə)	Y	P2	F	F - Y	$(F-Y)/Y*100$	F - P2	$(F-P2)/P2*100$

Müvafiq təhlil nəticəsində ötən dövrlə və müəyyən olunmuş istehsal planı ilə müqayisədə göstəricilərin icrası qiymətləndirilir, eləcə də müvafiq dəyişikliyin əsasən nəyin hesabına (qiymət və ya istehsal həcmi) formalaşması müəyyən-ləşdirilir. Cari dəyər ifadəsində hesablanmış istehsal həcmi heç də hər zaman

müəssisənin istehsal həcmi uyğun gördüyü işləri tam əks etdirmir. Beləki, dəyər ifadəsində əks etdirilmiş məhsul istehsalı göstəricisinə istehsal olunmuş məhsulun strukturunda və istifadə edilən müvafiq xammalların dəyərində baş vermiş dəyişikliklər ciddi təsir göstərir.

Əldə olunmuş məlumatlar əsasında istehsalın orta cəkili artım tempini və əmtəlik məhsulun artımını hesablamaq olar.

$$\text{Orta artım tempi} = \sqrt[n-1]{A1 * A2 * A3 * An \dots}$$

$$\text{Artım tempi} = \text{Orta artım tempi} - 100\%.$$

Analitik təhlilin vacib elementlərindən biri də məhsul nomenklatura və çeşidinin təhlilidir. Məhsul nomenklaturası dedikdə - dövr uyğun istehsalı planlaşdırılmış məhsulların siyahısı nəzərdə tutulur. Çeşid təhlili isə məhsulların marka, sort, növ və s. kimi detallı təhlilini əhatə edir. Məhsul istehsalının çeşidlər uyğun tam icrası müvafiq nomenklatura uyğun məhsul buraxılışı anlamına gəlir. Bütöv məhsul çeşidi uyğun planın icrasının qiymətləndirilməsi müxtəlif məhsul çeşid uyğun tapşırığın icrasının orta faizi əsasında hesablanılır.

Çeşidlər uyğun orta fazi = məhsul çeşidinin faktiki istehsal dəyəri /

Məhsul çeşidinin istehsal plan dəyəri.

Məhsul çeşidinin plandan artıq istehsal olunmuş hissəsi və ya istehsalı planlaşdırılmamış məhsulların dəyəri müvafiq hesablamaya daxil edilmir.

Məhsul istehsalının təhlilində vacib məqamlardan biri də məhsulun struktur təhlilidir. Məhsulun strukturu dedikdə məhsulun ümumi istehsal həcmində bunun ayrı-ayrı növlərinin nisbəti nəzərdə tutulur. Məhsulun strukturuna görə planının icrası öz növbəsində ümumi istehsal prosesində məhsulun ayrı-ayrı növlərinin planlaşdırılmış istehsalını təmin etməyə kömək edir.

Müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biri də məhsulun keyfiyyət göstəricisidir. Bunun artırılması rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, beləliklə bazar payının artırılmasına və saxlanmasına təsir göstərir. Məhsulun yüksək keyfiyyət səviyyəsi məhsula olan tələbi artırır və bununla da mənfəətin tək

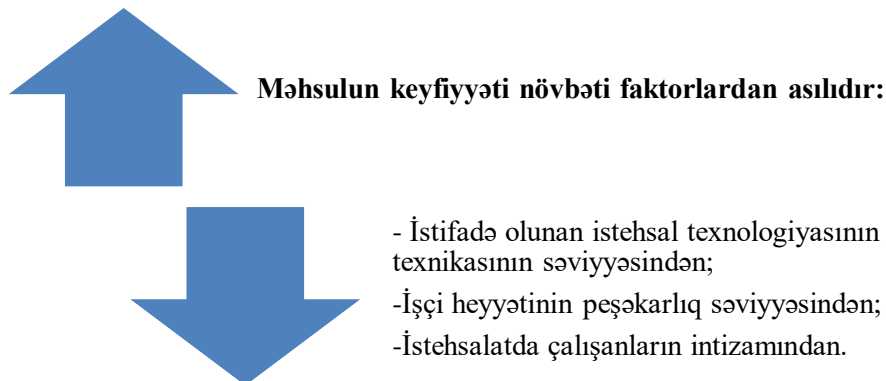
satışının həcmnin artırılması hesabına deyil, həmcinin məhsul qiymətinin artırılması hesabına artırılmasına şərait yaradır.

İstehsal olunan məhsulun keyfiyyət analizi aparan zaman növbəti məsələlər öz həllini tapır:

- Müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti qiymətləndirilir;
- Keyfiyyətin düşməsinin əsas səbəbləri müəyyən olunur;
- Keyfiyyətin dəyişməsinin istehsalın həcminə təsiri müəyyənləşdirilir.

Məhsulun keyfiyyəti dedikdə məhsulun istifadə təyinatına əsasən müvafiq ehtiyacları ödəmək qabiliyyətini əks etdirən xüsusiyyətlər məcmusu başa düşülür. O özündə məhsulun parametr, istifadə, istehlak, texnoloji, məhsulun dizayn xüsusiyyətini, standartlaşma səviyyəsini, etibarlılığını və uzunömürlüyünü əks etdirən anlayışdır. Müvafiq keyfiyyət göstəricisi istehsalçı sertifikatı ilə təsdiqlənir.

Məhsulun keyfiyyətini əks etdirən ümumi, xüsusi və dolayı göstəricilər mövcuddur.

Ümumiləşdirici göstəricilər məhsulun növündən və təyinatından asılı olmayaraq bunun keyfiyyətini müəyyənləşdirir, xüsusi keyfiyyət göstəriciləri isə məhsulun texniki və istehlak xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Məhsulun keyfiyyətini əks etdirən ümumi göstəricilərə növbətilər aiddir:

- Ümumi istehsalda müvafiq məhsulun xüsusi çəkisi və həcmi;
- Yüksək keyfiyyətli məhsulların xüsusi çəkisi;
- Məhsulun ortaçəkili qiyməti;
- Növün orta keyfiyyət əmsalı;
- Sertifikatlaşmış məhsulların xüsusi çəkisi;
- Beynəlxalq standartlara cavab verən məhsulların xüsusi çəkisi;
- İxrac edilən məhsulun ümumi istehsaldakı xüsusi çəkisi;

Məhsulun
xüsusi
keyfiyyət
göstərici
növəti
xüsusiyyətlərdə
ən birini
müəyyən edir:

- Faydlılıq;
- Etibarlılıq;
- Texnologiyə xüsusiyyəti;
- Məhsulun estetik xüsusiyyəti.

Dolayı keyfiyyət göstəricilərinə keyfiyyətsiz məhsula görə cərimələr, zay məhsulun həcmi və xüsusi çəkisi, yüksək marketin xərclərinə malik məhsulların xüsusi çəkisi, xaraboldmadan itki və s.

Təhlilin ilkin məqsədi qeyd edilmiş göstəricilərin dinamikasını, müvafiq göstəricilər uyğun planların icrasını, onların dəyişmə səbələri öyrənmək və məhsulun keyfiyyət səviyyəsi uyğun planların icrasına qiymət verməkdir.

İstehsal ahəngi dedikdə hesab dövrünün müxtəlif vaxtlarında bərabər kəmiyyətdə məhsul istehsalı başa düşülür. Təsərrüfatın subyektinin fəaliyyətinin ahəngdarlığı məhsul istehsalı və satışının, keyfiyyətin yüksəldilməsinin, maya dəyərinin azaldılmasının və mənfəətin artırılmasının vacib şərtlərindən biridir.

Əksinə qeyri-ahəngdar fəaliyyət bütöv iqtisadi göstəriciləri zəiflədir: keyfiyyəti azaldır, yarımçıq istehsalın həcmi artırır, plandan artıq hazır məhsulun anbarlarda toplanmasına səbəb olur, kapitalın dövriyyə sürəti azalır, müqavilələrin icrası gecikir, gəlirin qeyribərabər əldə olunmasına səbəb olur, maya dəyərini artırır, mənfəət azalır və müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşir. İstehsal ahəngini ifadə edən birsıra göstəricilərdən istifadə edilir:

İstehsalın ahəngdarlığının əmsalı plana uyğun təhvil verilmiş məhsulun xüsusi çəkisini ifadə edir. Müvafiq əmsal təhlil edilən dövrün müəyyən vaxtlarında planlar daxilində istehsal edilmiş məhsulun faktiki həcmi həmin müddət ərzində plan həcminə nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{İstehsal ahəngi əmsalı} = \frac{\text{faktiki məhsul istehsalının plandan artıq olmayan həcmi}}{\text{məhsul istehsalının planladırılmış həcmi}}$$

Müvafiq əmsalın vahidə yaxınlaşması məhsul istehsalı prosesinin ahəngindən xəbər verir. **İstehsalın qeyri-ahəngdarlığın əmsalı** hesabat dövrünün müvafiq zaman kəsiklərində plandan kənarlaşmalar həcmi hesab dövrünün

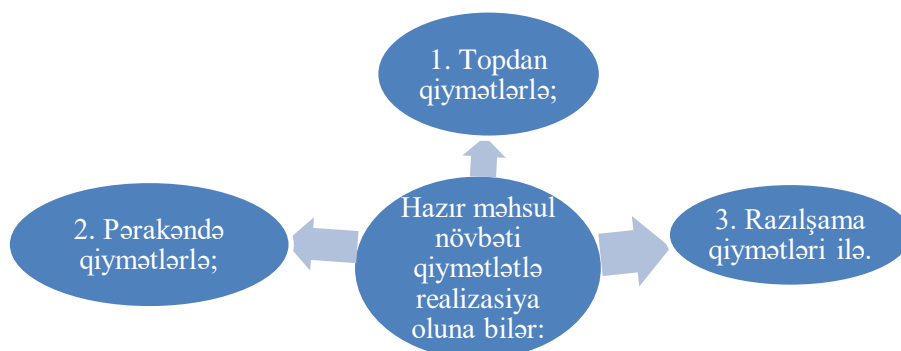
istehsal planının həcminə olan nisbəti hesablanılır. Müvafiq əmsalı istehsal ahəngi məsali ilə vahid arasındakı fərq kimi də hesablamaq mümkündür.

Müvafiq göstəricilər müəyyənləşdirildikdən sonra istehsalın qeyri-ahəng fəaliyyətinə səbəbini müəyyən etmək lazımdır. Bu məqsədlə xarici (məsələn, xammal təchizatının gecikməsi, enerji kəsilmələri və s.) və daxili (məsələn, istehsalın və əməyin keyfiyyətsiz təşkili, aşağı keyfiyyətli texnologiyalardan istifadə, maliyyə çatışmamazlığı və s.) amilləri müəyyənləşdirilir. Səbəblərin müəyyən edilməsi və onların növlərə ayrılması istehsal ahənginin artırılması uyğun tədbirlərin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Yekunda müəssisənin istehsalında qeyri ahəngdarlıq nəticəsində istehsal edilməmiş məhsulun həcmi müəyyənləşdirilir ki, bu məqsədlə qeyri-ahəngdarlıq əmsalı məhsulun plan həcminə vurulur.

Məhsul satışının həcmi ya məhsul alıcılara yükləndincə, ya da dəyəri ödəndikcə formalaşır. Satışın həcmi ƏDV də daxil omaqda buraxılış qiymətləri ilə müəyyənləşdirilməklə, müqayisəli, plan və cari qiymətlərdə göstərilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu göstərici birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Məhsul satışı istehsal və istehlak arasında əlaqələndirici həlqə sayılır. İstehsalın həcmi məhsula olan bazar tələbi və məhsulun satışından asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlər alqı-satqının xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir: 1. Baza qiyməti alış - satış prosesində alıcı və satıcı arasında müəyyənleşən qiymətdir. 2. Faktura qiyməti – müqavilə bağlanan zaman razılaşıdırılan şərti qiymətdir.

Dünya bazar qiyməti – ixracatçıların tərəfindən, auksiyonlarda və dünyanın aparıcı şirkətlərinin qiymətləri əsasında müəyyənleşən qiymətdir.

Məhsul satışının təhlili hər ay, hər rüb, hər yarım il və hər il həyata keçirilir.

Məhsul satışının təhlili zamanı növbətiləri əhatə edir:

- Məhsul satışı planının icrası təhlili;
- Satışın həcminə təsir göstərən amillərin təhlili;
- Müqavilə öhdəliklərinin icrasının təhlili.

Məhsul satış planının icrasının təhlili müqayisə metodu ilə aparılır. Müvafiq təhlil zamanı satışın faktiki göstəriciləri plan göstəriciləri və ötən dövrün göstəriciləri ilə müqayisə olunur. İnfilyasiya dövründə satışdan daxilolmaların real həcmnin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə real pul gəlirindən infilyasiyanın təsirini ayırmaq lazımdır. Bu məqsədlə hesabatda əks etdirilmiş nominal dəyəri müvafiq dövrün infilyasiya indeksinə bölmək lazımdır. Bu metodla satış həcmnin müqayisəli qiymətini əldə etmiş oluruq. Müvafiq metodla müəyyən müddəti əhatə edən baza məlumatlar əldə olunmaqla, bunun əsasında planın icra faizi, plan göstəricisindən xalis kənarlaşma, satışın artım tempi və artımın həcmi hesablanır. Daha sonra satış qiymətlərinin və satışın fiziki həcmnin dəyişməsinin satışın dinamikasına təsiri qiymətləndirilir.

Satışın həcminə təsir göstərən amillərin təhlili prosesində satışın strukturu araşdırılır. Satışın strukturunda müəssisənin əsas məhsulunun xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilir. Əgər satışın strukturunda əsas məhsulun payı azalmağa doğru düşürsə, bu artıq yeni məhsul növünün istehsalına və yaxud da müəssisənin profilinin dəyişməyişdirilməsinə ehtiyac duyulduğuna bir işarədir.

Məhsul satışına təsir göstərən amillərin plan və ya müəyyən bir dövr ilə müqayisədə qiymətləndirilməsi üçün balans əlaqələndirmə metodundan istifadə edilir. Bu zaman realizə olunmuş məhsul həcmnin artımı növbəti metodla hesablanır:

$$MS_{art} = \Delta M_d + (HM_0 - HM_1) + (DB_0 - DB_1)$$

MS_{art} – Məhsul satışı həcmnin artımı; ΔM_d - Məhsul istehsalı həcmindəki dəyişiklik; HM_0 – təhlil aparılan dövrün əvvəlinə hazır məhsulun anbar qalığı; HM_1 – təhlil aparılan dövrün sonuna hazır məhsulun anbar qalığı; DB_0 - təhlil aparılan dövrün əvvəlinə satış məqsədi ilə təhvil verilmiş hazır məhsul uyğun

debitor borcu; DB_1 - təhlil aparılan dövrün sbununa satış məqsədi ilə təhvil verilmiş hazır məhsul uyğun debitor borcu;

Müvafiq model uyğun istifadə edilən amillərin dəyəri buraxılış qiymətlərində götürülür. Nəzərə alsaq ki, mühasibat uçotunda hazır məhsul və göndərilmiş məhsul istehsal maya dəyəri ilə əks etdirilir, bu baxımdan müvafiq uçot məlumatlarının ilkin atış qiymətlərində əks etdirilməsi üçün mübadilə əmsalından istifadə edilir ki, bu əmsal da məhsul satışından əldə edilmiş gəlirin həmin məhsulun maya dəyərində bölünməsi yolu ilə hesablanır.

Müvafiq amillərin həcmi müəyyənleşdirdən sonra müvafiq amillərin dinamikasının səbələri müəyyənleşdirilir. Bu məqsədlə növbəti üç qrup səbəbə baxıla bilər: İstehsalla əlaqəli; Satışla əlaqəli; Ödəniş qabiliyyətli tələblə əlaqəli.

Müqavilə öhdəliklərinin icra faizi növbəti formula ilə hesablanır:

$$M_i = (N_0 - N_{i0}) / N_0 * 100\%$$

M_i – Müqavilə öhdəliklərinin icra əmsalı; N_0 – İcrası planlaşdırılmış müqavilə öhdəliklərinin həcmi; N_{i0} – İcra edilməmiş Müqavilə öhdəliklərinin həcmi.

Müqavilə öhtəliklərinin təhlili zamanı təhlil müəyyən qrup müqavilələr, məhsul qrupları və eləcə də təchizat müddətləri uyğun ayrıca aparılmalıdır. Bu zaman müvafiq təhlil həm müvafiq aylar uyğun və həm cari ilin əvvəlindən aparılır.

Müqavilə öhdəliklərinin təhlili zamanı növbəti formada cədvəl məlumatları hazırlanılır.

	Məhsul təchizatı planı (mantda)		Məhsul təchizatı kəsiri (manatda)		Planın icrası (%)	
	Ay ərzində	İlin əvvəlindən	Ay ərzində	İlin əvvəlindən	Ay ərzində	İlin əvvəlindən
Yanvar	11 000	11 000	-300	-300	96,0	96,0
Fevral	11 560	22 560	-50	-350	99,1	98,4
.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
Dekabr	12000	135 400	-	-3 500	100	97.4

Müvafiq formada təhlil nəticəsində müqavilə öhtəliklərinin icrasındakı ləngimələrin müəssisədən asılı olan və asılı olmayan səbəbləri müəyyənleşdirilir.

Satış xərcləri – məhsulların, işlərin və xidmətlərin satışı ilə əlaqədar olan kompleks xərclərdir. Sənaye və başqa istehsal fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatlarda mühasibat uçotu hesabları Planına əsaslanaraq, onların tərkibində aşağıdakı xərclər əks etdirilir:

- ✓ hazır məhsul anbarlarında məmulatların çəkilməsi və qablanması xərcləri;
- ✓ məhsulun göndərilmə stansiyasına (gəmi körpüsünə) çatdırılması, nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsi xərcləri;
- ✓ satış və başqa vasitəçi təşkilatlara ödənilən komissiya rüsumları;
- ✓ məhsulun satış yerlərində saxlanması üçün binalara (otaqlara) aid xərclər və kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlarda satıcıların əmək haqqı xərcləri;
- ✓ reklam xərcləri;
- ✓ nümayəndəlik xərcləri;
- ✓ başqa təyinatı uyğun analoji xərclər.

Göstərilmiş xərclərin böyük hissəsi dəyişən (şərti dəyişən) xərclərə aiddir, yəni onlar bu və ya başqa dərəcədə satışın həcmindən asılıdır. Belə xərclərə məhsulun tara, qablanma, çatdırılması xərcləri, reklam, nümayəndəlik xərcləri aid edilə bilər.

Təhlilə xərclərin maddələri uyğun bütövlükdə və ayrılıqda onların hər növü uyğun mütləq kənarlaşmaların, dəyişən xərclərə münasibətdə isə – həm də nisbi kənarlaşmaların hesablanmasıdan başlamaq lazımdır:

$$\Delta RM_{\text{müt}} = RM_1 - RM_0;$$

$$\Delta RM_{\text{nisbi}} = RM_1 - RM_0 \times J_{SH};$$

burada J_{SH} -satışın həcmnin (SH) artım (azalma) tempidir; satışın həcmi baza (plan uyğun) satış qiymətləri, baza (plan uyğun) istehsal maya dəyəri yaxud natural ifadədə realizasiyanın həcmi əsasında ölçülə bilər.

Dəyişən xərclərin hər növü uyğun nisbi kənarlaşmalar smeta xərclərinə riayət edilməsi hesabına qənaəti (israfı) səciyyələndirir.

Satışın həcmnin dəyişilməsinin təsiri smetada nəzərdə tutulmuş xərclərin məbləğlərinin realizasiya həcmnin artım (azalma) indeksinə vurulması yolu ilə müəyyən edilir:

$$\Delta RM_{SH} = RM_0 \times (J_{SH} - 1).$$

Hər iki amilin birgə təsiri xərclərin hər maddəsi uyğun smetadan mütləq kənarlaşmanın həcmi əks etdirir:

$$\Delta RM_{nisbi} + \Delta RM_{SH} = RM_1 - RM_0 \times J_{SH} + RM_0 \times (J_{SH} - 1) = RM_1 - RM_0$$

Məhsulun maya dəyərinin satış xərcləri ilə əlaqədar aşağı salınmasının mümkün ehtiyatlarına onların ayrı-ayrı növləri uyğun əsassız israf məbləğlərini aid etmək lazımdır.

3.2. Məhsul istehsalı ilə əlaqədar əməliyyatların auditi.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərindən biri də istehsal edilən məhsulların tam maya dəyəri göstəricisidir. Satılmış məhsulların tam maya dəyəri məhsulların istehsalına və satışına çəkilən xərclərin məcmusudur.

Hər bir müəssisənin iqtisad uyğun vəziyyətinə, maliyyə nəticəsinə və eyni zamanda də, bunun fondlarına ayrılan vəsaitin həcminə məhsulların tam maya dəyəri xeyli təsir edə bilər. Belə ki, başqa şərtlər dəyişməz qalarsa, istehsal edilən məhsulların ƒam maya dəyərinin yüksəldilməsi (baha başa gəlməsi) əldə edilən mənfəətin azaldılmasına səbəb olur. Bu isə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də müəssisədə (iqtisad uyğun subyektdə) yoxlama apararı auditor ilk növbədə məsrəflərin istehsal edilən və satılan məhsulların (iş və xidmətlərin) üzərinə düzgün aid edilmə vəziyyətini müəyyən etməli, bu sahədə yol verilən nöqsanları aşkara çıxarmalıdır.

Məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclər ilk sənədlərlə rəsımyyətə salınır və uçotda əks etdirilir.

İlk mühasibat sənədlərində aşağıdakı rekvizitlər (nişanələr) olmalıdır:

- sənədin adı, formanın kodu, tərtib edilmə tarixi, təsərrüfat əməliyyatının

ölçüsü (miqdar və dəyər ifadəsində), vəzifəli şəxsin (təsərrüfat əməliyyatına məsul olan şəxsin) soyadı, adı, atasının adı, sənəddəki şəxsi imzalar və s. bu məsələnin düzgünlüyünü yoxlayan auditor bilməlidir ki, məsrəflər aşağıdakı elementlər uyğun qruplaşdırılır:

1. Material xərcləri (tullantıların dəyəri çıxılmaqla);
2. Əməyin ödənişi uyğun məsrəflər;
3. Sosial ehtiyaclara ayırmalar;
4. Əsas vəsaitlərin köhnəlmə məbləğləri;
5. Sair xərclər.

Auditor yoxlama zamanı məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclərin tərkibi barəsində qıvvədə olan əsasnaməni və başqa normativ sənədləri əldə əsas tutmalıdır.

İstehsala məsrəflərin elementlər uyğun tərkibinin uçotu və hesabat məlumatlarının düzgünlüyü 10 sayılı jurnal-orderin (2-ci bölməsi) və ya onu əvəz edən maşınogramış göstəricilərinə əsasən yoxlanılır.

Hesabat dövründə istehsal olunan hazır məhsulun (əmtəlik məhsulun) uçot və hesabatda əks etdirilmiş istehsal maya dəyərinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün istehsal məsrəflərinin ümumi məbləğindən müvafiq elementlər üzrə aşağıdakılar çıxarılmalıdır:

- müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət və digər məqsədli daxilolmalar hesabına maliyyələşdirilən xərclər;

- qeyri-sənaye xarakterli işlərin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər;

- cavabdeh şəxsin və malgöndərənin üzərinə aid edilən itki məbləğləri;

- qeyri-istehsal hesabına aid edilən sair silinmələr.

Yoxlama zamanı nəzarət üçün 202 sayılı «İstehsalat ehtiyatları» hesabının analitik uçot məlumatlarından da istifadə oluna bilər.

İstehsal olunmuş məhsulların, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyəri kalkulyasiyasının audit qaydasında yoxlanılması ətraflı və ardıcılıqla davam etdirilməlidir.

Hazır məhsulun audit yoxlamasının predmetini aşağıdakılar təşkil edir:

1. Hazır məhsulun uçotda əks etdirilməsinin uot siyasətinə uyğun olması;
2. Tam həcmdə hazır məhsulun mövcud olmasının uçotunun düzgün qiymətləndirilməsi və bunun real olması;

Auditor proseduralarına daxildir:

1. Hazır məhsulun uçotda əks etdirilməsi qaydasını müəyyən etmək.

Hazır məhsulun qiymətləndirilməsinin bir sıra variantı mövcuddur:

- faktiki istehsal maya dəyəri ilə;
- normativ (plan) istehsal maya dəyəri ilə;
- bilavasitə xərc maddələri uyğun.

İqtisadi subyektdə uçotun təşkili, uçot siyasətində seçilmiş varinata uyğun olmalıdır.

2. Yoxlama zamanı hazır məhsulun tam komplektləşdirilliyi, sınaqdan keçirildiyi, qəbul olunduğu və qaiməyə əsasən anbara verilməsi yoxlanılmalıdır.

3. Hazır məhsulun maya dəyərini təşkil edən məsrəflərin, hazır məhsulun faktiki olaraq realizə edildiyi və maliyyə nəticəsi müəyyən edilən, hesabat dövrünə silinməsinin reallıq vəziyyətini yoxlamaq.

iliqn sbununa hazır məhsulun faktiki qalığının, bunun məbləğinin balansda göstərilən məbləğdə uyğunluğunqu yoxlamaq.

Hazır məhsulun qiymətləndirilməsinin müvafiq variantının tətbiqini yoxlanılması ilə əlaqədar olaraq aşağıdakıların müəyyən edilməsinin düzgünlüyünə xüsusi fikir verilməlidir:

- hər bir məmulat növü sifariş uyğun maya dəyərinin düzgün müəyyən edilməsiqni;
- faktiki maya dəyərinin məhsulun plan maya dəyərindən kənarlaşmasının hesablaşmasının düzgünlüyünü;

- hazır məhsulun uçotu uyğun mühasibat yazılışlarının verilməsinin düzgünlüyünü;

- 10/1 – sayılı jurnal-orderin və «Hazır məmumatın qiymət ifadəsində hərəkəti» barədə 16 sayılı cədvəlin düzgün tərtib edilməsini yoxlamaq.

Bunlarla yanaşı auditor hazır məhsulun anbarda hərəkətinin uçotunun vəziyyətinə hökmən yoxlamalıdır. Bunun üçün auditor operativ-mühasibat (saldo), kartoçka-sənədləşdirmə və kartoçkasız metoddan istifadə etməlidir.

Yüklənmiş mallar uyğun əməliyyatların auditinin predmetinə aiddir:

1. Uçot siyasətinə uyğun yüklənmiş malların uçotda, əks etdirilməsi;
2. yüklənmiş malların tərtib edilən səviyyədə uçotunun təşkilinin düzgünlüyü.

Yoxlamanın auditor prosedurları aşağıdakılardır:

1. Balansın «Yüklənmiş mallar» maddəsində yüklənilmiş malların (əmtəələrin) dəyəri əks etdirilir.

Audit zamanı yüklənmiş malların qiymətləndirilməsinin düzgünlüyü yoxlanılır. Bu zaman auditor nəzərə almalıdır ki, mühasibat uçotu və hesabatı barəsində olan əsasnaməyə əsasən yüklənilmiş mallar balansda tam maya dəyəri (və ya normativ plan) ilə əks etdirilir.

2. Yüklənmiş malların dəyərinin satılmış malların maya dəyərində (debet 46) silinmiş qaydasının yoxlanılması.

3. Başqa təşkiata komission və başqa qaydada satılmaq üçün verilmiş əmtəələrin (hazır məhsulun uçotunun) düzgünlüyünün yoxlanılması.

Əmtəələr (mallar) uyğun əməliyyatların auditini.

Əmtəələrin yoxlanılmasının predmetinə daxildir:

1. Əmtəələrin uçotda müəssisənin uçot siyasətinə uyğun əks etdirilməsi.
2. Əmtəələrin tam həcmdə ən mövcud vəziyyətdə əks etdirilməsinin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyü.

Auditor prosedurları aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Balansda ilin sbununa «Hazır məhsul və alınıb – satılmaq üçün mallar» maddəsi uyğun göstərilən konkret maddi dəyərlilərin 201 sayılı «Material

ehtiyatları» hesabı uyğun hissəsində qalığını müəyyən etmək. Balansda göstəricilərin formalaşmasının düzgünlüyünü qiymətləndirmək. Bu maddə uyğun aşağıdakılar əks etdirilir: ticarət təşkiatlarında – əldə edilmiş əmtələrin qalığı; ictimai-iaşə müəssisələrində – mal qalığı, habelə mətbəxdə və anbarda olan xamal, bufətdə olan mal qalığı; istehsal sferalı təşkiatlarda – biloavasitə satılmaq üçün əldə olunmuş məmulatlar, materiallar, məhsullar, habelə sənaye müəssisələrində komplektləşdirmək üçün əldə edilmiş və istehsal edilən məhsulların maya dəyərinə daxil edilməyən və alıcılar tərəfindən dəyəri ayrıca ödənilməli olan hazır məmulatlar. Əmtələrin qalığı balansda materialların uçot varinatından asılı olmayaraq satınalma dəyəri ilə əks etdirilir.

2. Malların daxil olmasının uçotunun düzgünlüyünü seçmə yolla yoxlamaq.

3. Təşkilat xaricində mal almaqla məşğul olduqda, yoxlama zamanı daxil olan malların satınalma dəyəri mallar mədaxil edilən tarixə müqavilədə göstərilən qiymətlə (gömrük ödənişləri, nəqliyyat xərcləri, malların alınması və daşınması uyğun başqa xərclər) qiymətləndirilir.

4. Pərakəndə ticarət və ictimai iaşə təşkiatlarında malların uçotu satış qiyməti ilə aparıldıqda ticarət əlavəsinin (güzəşti) düzgünlüyünü 603 sayılı hesab vasitəsi ilə yoxlamaq.

5. Əmtələr uyğun ƏDV-nin uçotunun düzgünlüyünü seçmə yolla yoxlamaq.

6. İntinventarlaşmanın nəticəsi ilə əvvəl onların uçotda əks etdirilməsi ilə tanış olmaq. Balansda göstərilən mal qalığının yoxlanılması və bunun inventarlaşmasının nəticəsinə uyğunluğunun təsdiqlənməsi.

3.3. Məhsul istehsalı və satışının komputerləşməsi

"AzMuhasib" mühasibat uçotu proqramları paketi içərisində mal əməliyyatları zamanı sənədləşdirilməsi və uçotunun qarşılıqlı fəaliyyət göstərə biləcək "Anbar" modulu yaradılmışdır.

"Anbar" modulunun əsas məqsədi müəssisədə mallar və taraların daxil edilməsi, saxlanması, satışını, buraxılışını və sair məxaricinə uyğun təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi və ya uçotu proseslərin avtomatlaşdırılması nəzərdə tutulub. Bu modulda mallar və taraların hərəkətinə aid sənədlər tərtib olunur və həmçinin təsərrüfat əməliyyatlarının analitik uçotu həyata keçirilir. Qeyd olunan sənədlərin və analitik uçot məlumatlarının əsasında mallar üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda müxabirləşmələri "AzMühasib" proqramının memorial orderinə daxil edilir və sonra sintetik uçot registrləri ilə işlənir.

Beləliklə, "Anbar" modulu "AzMühasib" proqramında ayrı da fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik olsana baxmayaraq, mühasibat uçotu və maliyyə uçotunun əsas hissəsini əhatə edən əməliyyatların sintetik uçotu ancaq "AzMühasib" proqramı vasitəsi ilə aparıla bilər. Odur ki, "Anbar" modulunun "AzMühasib" proqramı köməyi ilə birgə istismarı məqsədəuyğun hesab olunur. "Anbar" modulunun əsas menyusu qeyd olunan elementlərdən təşkil edilib: əməliyyatlar, sənədlər, hesabat, utilit, pəncərələr və köməkçi.

Modulda mallar və taraların mədaxilinə və məxaricinə uyğun olaraq təsərrüfat əməliyyatları "Əməliyyat"lar və "Sənəd"lər elementlərindən istifadə olunmaqla sənədləşdirilir. Proqramın əsas menyusunda verilmiş "Əməliyyat"lar elementi müəssisədə mallar və taraların mədaxilinə və məxaricinə uyğun təsərrüfat əməliyyatların proqrama daxil edilməsi və sonra da proqramın bağlanmasına xidmət göstərir. Bundan sonra ekranda bu elementi seçdikdə, aşağıda qeyd olunan 3 elementdən ibarət olan alt menyu açılır: mədaxil, məxaric və çıxış.

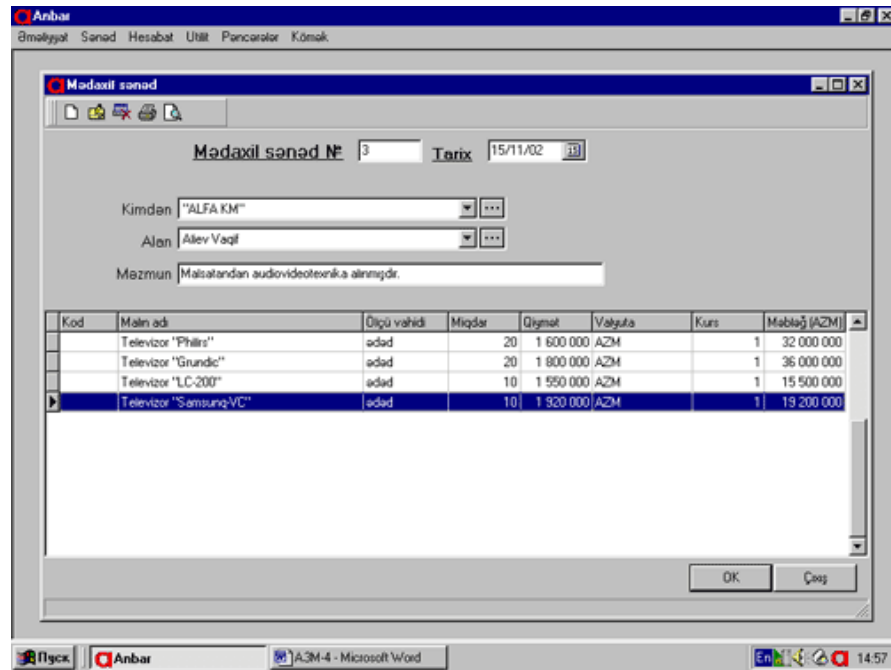
Adlarından da görüldüyü kimi, "Mədaxil" və həmçinin "Məxaric" elementləri müvafiq olaraq, mallar və taraların hərəkətinə uyğun mədaxilin və məxaricin əməliyyatlarına proqramda daxil edilməsinə, ancaq "Çıxış" elementi isə modulun bağlanmasına xidmət göstərir. Proqramda malların və taraların mədaxilinə və məxaricinə uyğun təsərrüfat əməliyyatlarının daxil edilməsi prosesi, eyni zamanda da müvafiq mədaxil və eyni zamanda da məxaric sənədlərinin tərtib edilməsi ilə müşayiət olunur. Buna görə də "Əməliyyat"ların alt menyusunda olan "Mədaxil" və "Məxaric" elementlərinin yerinə yetirilməsi mallar və taraların mədaxilinə və

məxaricinə funksiyaların, eyni zamanda "Sənəd" in alt menyusunda olan eyniadlı elementlərində yerinə yetirir. Buna görə də mallar və taraların mədaxilinə və məxaricinə əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi və uçotunun qaydalarını şərh etməzdən öncə, əsas menyuda olan "Sənəd" in alt menyusu ilə tanış olmaq məqsədəuyğundur hesab olunur. Əsas menyuda göstərilmiş "Sənəd" elementi mallar və taraların mədaxili və eyni zamanda da məxaricinə aid qaimə-fakturaların tərtib olunması və onların barəsində müvafiq məlumatlar bazasının formalaşdırılmasına xidmət göstərir.

Qeyd olunan elementə məxsus olan alt menyuda olan "Mədaxil" və "Məxaric" adlı iki element vardır ki, bu elementlər də ekranda mallar və taraların mədaxili və məxarici barəsində qaimə-fakturaların və həmçinin onların siyahısının əks olunmasına xidmət göstərir.

Malların mədaxilinə aid qaimə-fakturaların tərtib olunması üçün "Əməliyyat" bölməsində olan "Mədaxil" elementini və həmçinin "Sənəd" bölməsində olan "Mədaxil" elementini seçmək tələb olunur. "Əməliyyat" bölməsində olan "Mədaxil" elementini seçdikdə isə, ekranda malların mədaxilinə aid qaimə-fakturaların rekvizitlərinin doldurulmasına xidmət göstərən "Mədaxil sənəd" i adlı dialoq açılır. Eyni adlı "Sənəd" bölməsində yerləşən "Mədaxil" elementi köməyi ilə də açılır. Ancaq "Sənəd" bölməsinin daxilində yerləşən "Mədaxil" elementini seçdikdə, bu zaman ekranda malların mədaxilinə aid tərtib olunmuş qaimə-fakturalara siyahısından ibarət "Mədaxil" dialoqu açılır. Açılan siyahı-dialoqda kursorla yuxarı hissədə yerləşmiş "Yeni" yəni ağ vərəqə formasında olan işarəsinin üzərində saxladıqda, mışkanın sol düyməsini basdıığımız zaman, ekranda "Mədaxil sənəd" dialoqu görsəni. Qeyd olunan "Mədaxil sənəd" dialoqunun ekranda görünüşü formasını şəkil 1-də nəzərinizə çatdırırıq. Həmin dialoqun yuxarı hissəsində mədaxil sənədinin nömrəsi və eyni zamanda tarixi, malsatan müəssisənin və ya malalan şəxslərin adları və həmçinin sənədin ümumi məzmunu, bunda başqa cədvəl hissəsində isə malların kodu, adları, ölçü vahidləri, miqdarları, qiymətləri, valyuta növü, məzənnəsi və manatla məbləğ əks olunur.

Qeyd edim ki, malların mədaxilinə aid qaimə-faktura tərtib olunması üçün dialoqun yuxarı hissəsində sənədin nömrəsi və həmçinin tarixi daxil olunaraq, mal-satan müəssisələrin və malalan şəxslərin adları müvafiq məlumat bazasından seçilir, bundan sonra isə "Məzmun" xanasına qaimə-fakturanın ümumi məzmunu yazılır ki, sonra dialoqun cədvəl hissəsi doldurulduğu zaman, yuxarı hissəsində olan alətlər panelində nəzərə çarpan düymələr aktiv olur. Hansı ki, düymələr köməyi ilə cədvəldə yeni sətirlər yaradılır, yaradılmış sətirlərdə dəyişikliklər olunur, həmçinin onlar ləğv edilir və bundan başqa tərtib edilmiş qaimə-fakturaya baxmaq üçün ekrana çıxarılır və daha sonra çap olunur. Kursoru görsənən işarələrin üzərində saxladığımız zaman, onların adları yaranan ox işarəsinin yanında görsənir.

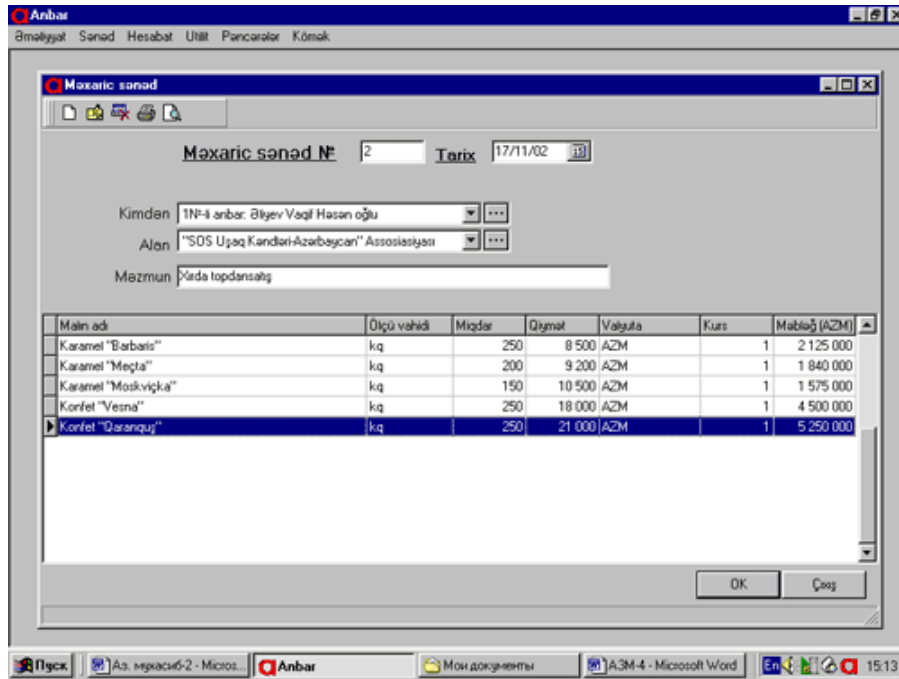

Şəkil 1. "Mədaxil sənəd" dialoqu

Nəzərinizə çatdırılan dialoqun cədvəl olan hissəsində mallar üzrə adları və müvafiq göstəriciləri yazmaq üçün bu alətlər panelində verilən "Yeni" işarəsini yeni ağ vərəq formasında olan işarəni basmaq lazımdır. Bu vaxt ekranda həmin sətərə uyğun olan məlumatların daxil olunması üçün nəzərdə tutulmuş balaca ölçülü "Mədaxil" dialoqu açılır. Orada isə sətərə daxil edilmiş olan malların adı müvafiq məlumat bazasından seçilərək, miqdarları və qiymətləri isə klaviatura köməyi ilə daxil olunur. Eyni zamanda malın qiyməti isə "Qiymət" xanasının sağ künc

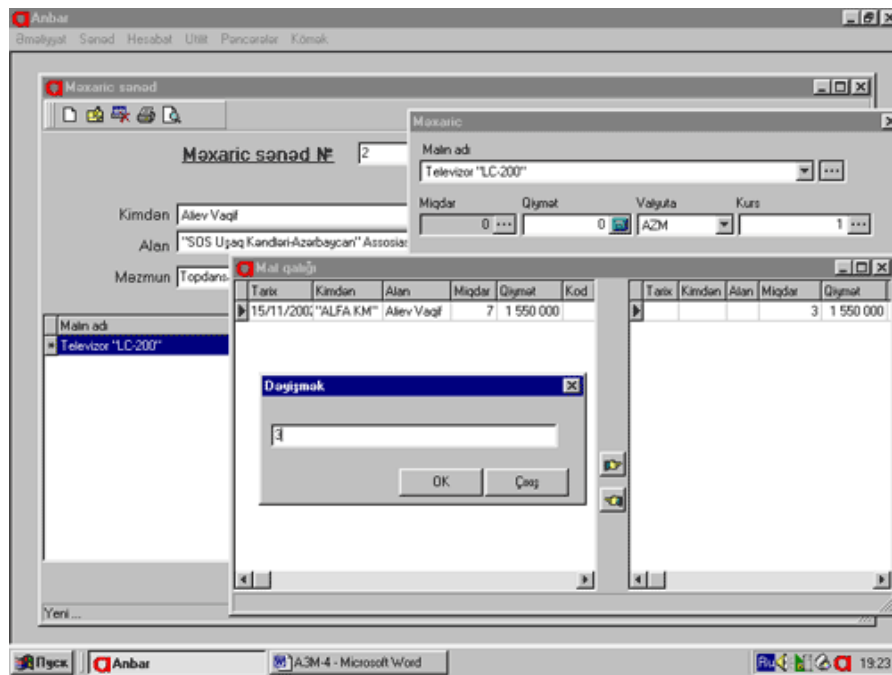
hissəsində yerləşən kalkulyator köməyi ilə hesablanmaqla da daxil etmək olar. Orada göstərilən "Valyuta" xanasında tələb olunan valyuta növü seçilə bilər, ki, bu halda qaimə-fakturada malların qiymətini seçilmiş valyuta ilə, məbləğlərini isə müvafiq kursa görə hesablanmış manatla əks etdiriləcək. Daha sonra "Mədaxil" dialoqunda qaimə-fakturanın qeyd olunmuş sətirinə görə tələb olunan məlumatlar daxil ediləndən sonra, "OK" düyməsinə basmaqla, həmin məlumatları "Mədaxil sənəd" dialoqunda cədvəl hissəsinə ötürürük. Mədaxil sənədində sətirlərin hamısı bu qayda ilə formalaşır. Hansısa bir sətirdə dəyişiklik etmək və ya həmin sətiri tamamilə pozmaq istəyiriksə, alətlər panelində olan "Dəyişmə" və ya "Silmək" düymələrindən istifadə edirik.

Şəkil 2. "Məxaric sənəd" dialoqu

Qeyd olunan dialoqda qaimə-fakturanın bütün sətirləri formalaşdıqdan sonra, aşağı hissəsində yerləşən "OK" düyməsinə basmaqla, tərtib olunmuş qaimə-faktura "Sənəd"i bölməsində olan, mədaxil sənədlərinin siyahısı əks edilən "Mədaxil" dialoquna keçirik. Malların məxaricinə aid qaimə-faktura tərtib olunması üçün "Əməliyyat" və ya "Sənəd" bölmələrindən birindən "Məxaric" elementini seçərək, "Məxaric sənəd" adlı dialoqunu açmalıyıq. "Məxaric sənəd" dialoqunun forması "Mədaxil sənəd" dialoquna çox oxşayır, ancaq ondan istifadə olunduqda, məxaric

sənədinin tərtib edilməsi qaydaları özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahibdir. "Məxaric sənəd"i dialoqun ekranda əsas görünüşü şəkil 2-də nəzərinizə çatdırılıb. Bu dialoqun cədvəl hissəsində malların adlar və miqdarları, həmin mallara dair mal qalığının və ya onların alış qiymətləri ilə bağlı məlumat qeyd olunub. "Məxaric sənəd"i dialoqunun başlığında olan xanalar doldurulandan sonra, dialoqun cədvəl hissəsinə keçirik və ondan sonra alətlər panelindəki işarələr aktivləşəcək. Həmin kursurun göstəricisini "Yeni" işarəsinin üzərində saxlayıb, kursurun sol düyməsini basdıqdan, sonra ekranda görsənən qaimənin cari sətirində dair məlumatlar daxil olunması üçün nəzərdə tutulmuş olan "Məxaric" adlı dialoq açılır. Orada malların adı müvafiq məlumatlar bazasından seçildikdən daha sonra, "Miqdar"ı xanasının sağ künc hissəsində yerləşən 3 nöqtədən ibarət düymə basılır. Ondan sonra ekranda seçilmiş mallara uyğun mal qalıqları və alış qiyməti əks olunan "Mal qalığı" adlı dialoqu açılır.

Şəkil 3. "Məxaric sənəd"i, "Məxaric"i, "Mal qalığı"ı və "Dəyişmək" dialoqları

Qeyd olunan dialoqlar iki hissədən ibarət olaraq, sol tərəfində seçilmiş mallara uyğun qalıqların miqdarları, qiymətləri, eləcə də malların kimdən, hansı tarixdə və həmçinin kimin maddi məsuliyyəti altında alındığına aid məlumatlar əks edilir, dialoqun sağ tərəfi boş olur.

Daha sonra kursoru dialoqun orta hissəsində olan "şəhadət barmağının sağa doğruya açılmış əl" işarəsi üzərinə gətirərək, mişkanın sol düyməsini basanda, ekranda "Dəyişmək" dialoqu açılır və sonar onun içindən "Mal qalığı" dialoqunun "Miqdar"ı xanasında olan ədəd görsənir. Qeyd olunan ədəd məxaric olunacaq malların maksimal miqdarı və məxaricinin miqdarı görünən ədəddən kiçik və ya ona bərabər olacaq. "Dəyişmək" dialoqu xanasında məxaric miqdarı yazıldıqda, görünən dialoqda "OK" düyməsi basırıq və onun nəticəsi olaraq məxaric miqdarı göstərən ədədi sağ tərəfdəki cədvəldə "Miqdar"ı xanasına düşür və onun yanında alış qiymətləri görünür. Daha sonra "Mal qalığı" dialoqunu bağladıqda, məxaric miqdarı əks olunan ədəd "Məxaric"i dialoqundan "Miqdar" xanasına keçirik. "Tabulyasiya" klavişini basdıqda, kursor "Qiymət" xanasına keçir və orada malların məxaric qiyməti klaviaturada və ya xananın sağında olan kalkulyatorun vasitəsi ilə hesabladıqda daxil edilir. Məxaric sənədin tərtib olunması qalan məsələlər mədaxil sənədindəki kimidir. "Məxaric sənəd"i, "Məxaric"i, "Mal qalığı"ı və "Dəyişmək" dialoqların hamısının ekranda görünüşü şəkil 3-də qeyd olunub.

Bu poqramda malların və taraların analitik uçotunu əsas menyuda verilmiş "Hesabat" elementinin köməyi ilə aparılır. "Hesabat" elementi mallar və taraların hərəkətini, malların qalıqlarını və mal satışından əldə olunan gəlir və ya ziyana aid hesabat xarakterli cədvəllərin tərtib edilməsinə xidmət edir. Bu əsas menyunun bu elementini seçən zaman, ekranın aşağısında elementlərdən ibarət olan Hərəkəti, Qalıq, Gəlir və Məlumat menysu açılır.

Bu alt menyuda "Hərəkəti" elementi seçildikdə ekranda mallar və taraların mədaxilinin, məxaricinin, eləcə də dövrün əvvəlini və ya sonuna qalıqların həm miqdarı, həm də məbləği ifadəsində əks edilən cədvəlin tərtib olunması üçün nəzərdə tutulub ki, bundan sonra "Hərəkəti" dialoqu açılır. Müəyyən bir dövrə dair mallar və taraların hərəkətinə aid cədvəllərin tərtib olunması üçün həmin dialoqun müvafiq xanalarından hesabat dövrünü tənzimlədikdən sonra "OK" düyməsini basmalıyıq. Müəssisəyə uyğun mallar və həmçinin taraların hərəkətinə aid cədvəlin tərtib olunması üçün "Debitor/Kreditor" və ya "Malın adı" xanaları ağ saxlanılmalı, əks halda, müəyyən bir malsatanın və ya malalanların əlaqəli olduğu mallar,

həmçinin də müəyyən edilmiş mala uyğun məlumatlar almaq üçün eyni xanaları silmək lazımdır.

		Məbləğ		
		6 217	186 550 000	1 109
Kod	Malın adı	Ağı qymət (AZM)	Miqdar	Məbləğ (AZM)
	Karamel "Dresoviy"	7 500	2 000	15 000 000
	Karamel "Fuklovo-aqodny"	7 000	2 000	14 000 000
	Televizor "LC-200"	1 550 000	10	15 500 000
	Televizor "Samsung-VC"	1 920 000	10	19 200 000
	Televizor "Samsung-5678"	1 850 000	10	18 500 000
	Televizor "Samsung-5678"	2 800 000	12	33 600 000
	Televizor "Samsung-5678"	2 000 000	5	10 000 000
	Televizor "Grundig"	1 800 000	20	36 000 000
	Karamel "Barbars"	7 500	400	3 000 000
	Karamel "Meqta"	8 000	300	2 400 000
	Karamel "Moskviqta"	9 000	200	1 800 000
	Karamel "Smorodina"	8 500	500	4 250 000
	Konfet "Qaranqay"	18 000	250	4 500 000
	Konfet "Qaranqay"	20 000	200	4 000 000
	Konfet "Vesna"	16 000	300	4 800 000

Şəkil 4. Malların mədəxilinin, məxaricinin və mal qalıqlarının "Hərəkəti" dialoqu

Bu tənzimləmədən sonra, "OK" düyməsi basırıq və onun nəticəsi olaraq ekranda malların qrupları üzrə təsnifləşdirilməsi və malların hərəkətinə aid cədvəldə əks edilən ikinci "Hərəkəti" dialoqu açılır. Bu dialoqun ikinci forması şəkil 4-də göstərilib.

Həmin dialoqun sol pəncərəsində isə verilən malların qrupları üzrə təsnifləşdirilir, malların adları, ölçü vahidləri və təsnifatı əks edilən məlumatlar bazasını açmaqla yaradılır. Həmin məlumatlar bazası "Hərəkəti" dialoqunun verilən "Malın adı" xanasının sağ künc hissəsində olan üç nöqtə düyməsini basmaqla açılacaq. Bu məlumatlar bazası "Mallar" adlı dialoqunda yerləşir. Eyni dialoqun sol pəncərəsində mallar qrupları üzrə təsnifatı, sağ pəncərədə isə seçilmiş müəyyən bir qrupa aid olan malların adları və ölçü vahidləri verilmişdir. Məlumatlar bazasında müəyyən bir malın adını və ölçü vahidini daxil edilməsi üçün sol pəncərədə görsənən həmin mala uyğun qrupu seçmək və sonra kursoru sağ pəncərəyə keçirmək, həmin dialoqun yuxarısında alətlər panelindəki "Yeni" yəni ağ vərəq formasında olan işarəsini seçməliyik. Bundan sonra ekranda "Malın

qeydiyyatı" adlı dialoqu açılır və burada malın adı klaviatura vasitəsilə daxil olunur, ölçü vahidləri isə həmin məlumatlar bazasından seçirik. Ondan sonra isə "OK" düyməsini basırıq, yeni yazılan sətirdə "Mallar" dialoqu cədvəli hissəsinə əlavə edirik.

Kod	Malın adı	Ağırlıq (AZM)	Miqdar	Məbləğ (AZM)
	Televizor "Grundig"	1 600 000	20	36 000 000
	Televizor "LC-200"	1 550 000	10	15 500 000
	Televizor "Samsung-VL"	1 920 000	10	19 200 000
	Televizor "Samsung-5678"	1 850 000	4	7 400 000
	Televizor "Samsung-5678"	2 000 000	5	10 000 000
	Televizor "Samsung-5678"	2 800 000	9	25 200 000
	Karamel "Barbais"	7 500	150	1 125 000
	Karamel "Meşə"	8 000	100	800 000
	Karamel "Drexovsy"	7 500	2 000	15 000 000
	Karamel "Moskvıçka"	9 000	50	450 000
	Karamel "Smorodina"	8 500	500	4 250 000
	Karamel "Fruktovo-şaqodnyy"	7 000	2 000	14 000 000
	Konfet "Qaranquş"	18 000	100	1 800 000
	Konfet "Qaranquş"	20 000	100	2 000 000
	Konfet "Vesna"	16 000	50	800 000

Şəkil 5. Malların qalıqları "Qalıq" dialoqu (ikinci formada).

Mallar qruplar üzrə təsnifatına yeni qrup əlavə etmək lazımdırsa, o zaman kursoru yeni daxil olunacaq qrupdan bir pillə yuxarı qrupun üzərində saxlayırıq, sonra isə "Yeni" işarəsini seçmək lazımdır. Bundan sonra təsnifatda yeni qrup yaranacaq, ancaq bunun adı mal qrupuna uyğun deyil. Bu səbəbdən də alətlər panelində "Dəyişmək" işarəsi seçilməli, yeni yaradılmış qrupa uyğun ad seçilir. Bundan sonra "OK" düyməsini basırıq və dialoqu bağlayırıq. Ondan başqa "Hesabat" bölməsində dialoq mallar üzrə təsnifatı əks olunan pəncərə açılıb-bağlanması üçün dialoqun alətlər panelində olan "Budaqlanma" işarəsi seçilir. Proqramda malların qalıqları barəsində miqdarı-məbləği göstəricilərinə uyğun məlumatları almaq üçün "Hesabat" bölməsində göstərilmiş "Qalıq" elementini seçirik. Ekranada müəyyən bir tarixə malların qalıqları barəsində dialoqunu formalaşdırmaq üçün "Qalıq" dialoqunu açılıq. Burada tarixini, malsatını və ya malalanların adlarını və malların adlarını silmək üçün xanalar mövcuddur.

Nəzərdə tutlan tənzimləməni apardıqdan sonra isə, "OK" düyməsini basırıq, seçilən malların qruplar müvafiq tarixə malların qalıqlarını və həmçinin malların qruplar üzrə təsnifatını əks edirən növbəti "Qalıq" dialoqu açılır. Qeyd olunan dialoqun görünüşü şəkil 5-də göstərilib. Malların qalıqlarının formalaşması prinsipi bundan başqa verilən dialoqa oxşar olduğuna görə onları ətraflı şərh etməyə ehtiyac duymuram.

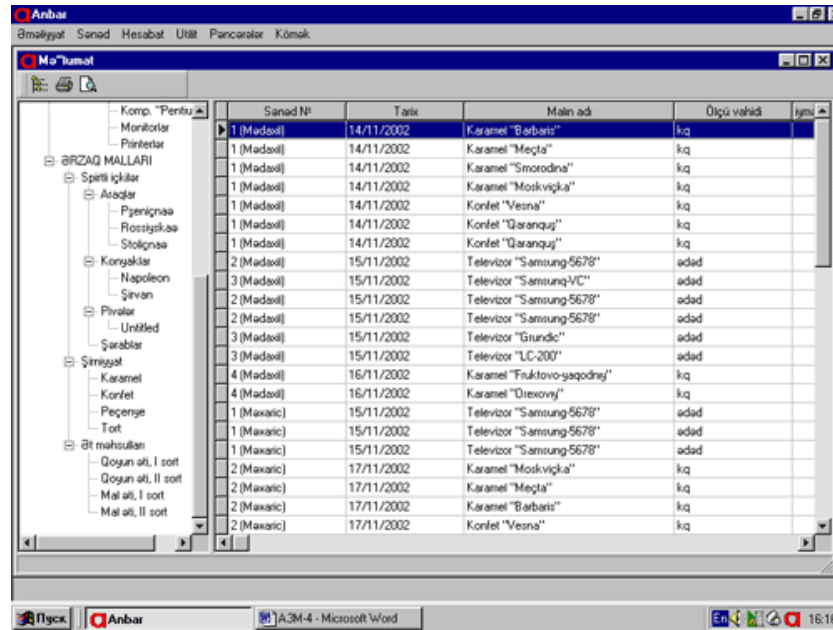
		Alış		Satış		Fəv
		6 578 500		33 025 000		3 665 000
	Miqdar	Qiymət	Məbləğ	Qiymət	Məbləğ	Gəlir
Audiovideotexnika	2	1 850 000	3 700 000	2 000 000	4 000 000	300 000
Videomaqnitof	3	2 800 000	8 400 000	3 000 000	9 000 000	600 000
Maqnitofonlar	4	1 850 000	7 400 000	2 100 000	8 400 000	1 000 000
Televizorlar						
- Tet. "Aqfa"	200	8 000	1 600 000	9 200	1 840 000	240 000
- Tet. "Grun"	150	9 000	1 350 000	10 500	1 575 000	225 000
- Tet. "LC"	250	7 500	1 875 000	8 500	2 125 000	250 000
- Tet. "PHIL"	100	20 000	2 000 000	21 000	2 100 000	100 000
- Tet. "Sam"	150	18 000	2 700 000	21 000	3 150 000	450 000
Kompüter texnika	250	16 000	4 000 000	18 000	4 500 000	500 000
ƏRZƏQ MALLARI						
Spiəli iqlilər						
Şirniyyat						
- Karamel						
- Konfet						
- Peçeniyə						
- Tort						
Ət məhsulları						
- Qoyun əti, I sort						
- Qoyun əti, II sort						

Şəkil 6. "Gəlir" dialoqu

Qeyd edək ki, müəssisədə müəyyən bir tarixə qalıq barəsində cədvəlin müxtəlif məqsədlərdə istifadə edilə bilər. Malların satışının tənzimlənməsi, malların tədarükü barəsində qərarların qəbul olunması, inventarizasiya aparılmaq və ya idarəetmə məsələlərinin belə məlumatlardan istifadə olunması tələb olunur. Buna görə də malların qalıqları barəsində məlumatlar əks olunan cədvəllər mütəmadi çap olunur, mühasibat və idarəetmə uçotu sənədlərinə əlavə olunması lazımdır. Bu tip cədvəlləri çap etmək üçün "Qalıq" dialoqunda olan alətlər panelindən "Lupa" işarəsini seçirik, cədvəli nəzərdən keçiririk və sonra printerdən çap olunacaq.

Bu proqramda malların satışını və satışından əldə olunan gəlirin və ya ziyanın barəsində məlumatlar almaq üçün "Hesabat" bölməsindən olan, "Gəlir" elementi seçilməlidir. O zaman biz ekranda malların satışı barəsində

formalaşdırılan məlumatların parametrlərin silmək üçün nəzərdə tutulan "Gəlir" dialoqunu açırıq.

Şəkil 7. "Məlumat" dialoqu

Qeyd olunan dialoqda hesabat dövrü, məxaric sənədlərinin nömrəsi, maddi-məsul şəxsləri, malsatanlar-malalanlar və malların adını seçilən xanalar mövcuddur. Orada lazım olan tənzimləmə işi aparıldıqdan sonra, "OK" düyməsi basılır, ekrandan seçilən maddi-məsul şəxsin tələb olunan hesabat dövrünə aid malların satışı və satışının nəticələri barəsində məlumatların əks olunmuş "Gəlir" dialoqu açılır. Həmin dialoq iki hissədən ibarət olur, sol pəncərədə malların qruplar üzrə təsnifatı, sağ pəncərədə isə ayrı-ayrı mallara uyğun alışlar, satışlar, gəlirlər və ziyanlar barəsində məlumatlar cədvəlində əks olunur. "Gəlir" dialoqun görünüşü şəkil 7-də göstərilib. Bu "Hesabat" bölməsindən olan "Məlumat" elementi seçiləndə, ekranda mallar və eynən də taraların mədaxili və məxarici barəsində ümumi məlumatlar formalaşdırılan eyniadlı dialoqu açılır. Həmin dialoqun birinci formasında əks olunan məlumatların parametrlərini daxil edilməsi üçün müvafiq xanalar nəzərdə tutulur. Bu xanalarda isə tənzimlənmə prosesinin aparılmasından sonra, "OK" düyməsi basılan zaman, "Məlumat" dialoqunun növbəti forması açılır və həmin dialoqun görünüşü şəkil 7-də göstərilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hazırda hər bir sənaye müəssisəsi yuxarıdan verilən göstərişlərə əsasən deyil, öz imkanlarını və daxili ehtiyat mənbələrini nəzərə alaraq illik məhsul istehsalını və bunun satışını planlaşdırır.

Məhsul istehsalı və satışı prosesinin çox məsuliyyətli bir məqam olmasını nəzərə alaraq bunun üzərində daim uçot və audit nəzarətinin həyata keçirilməsi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir vaxtda nəinki istehsal edilən və satılan məhsulların uçotunun aparılmasına diqqət artırılmalıdır, yeni zamanda məhsul istehsalının və satışının gələcəkdə həcmnin daha da artırılması imkanlarının aşkar etdirilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının və satışının artırılması ilə yanaşı həm də onların keyfiyyətinin yüksək olmasına və rəqabət davamlılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı həm də məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclərin mümkün kimi azaldılmasına və bu yolla məhsulun maya dəyərinin mümkün kimi ucuz başa gəlməsinə ciddi səy göstərilməlidir.

Müəssisədə uçot işlərinin yüksək səviyyədə qurulmasını təmin etmək üçün və bu sahədəki nöqsanları aşkara çıxarıb aradan qaldırmaq üçün daxili audit xidmətindən istifadə olunmasına geniş yer verilməlidir. Apardığımız tədqiqat işləri göstərir ki, məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar əməliyyatların uçotu və auditinin gələcəkdə daha təkmilləşməsinə nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməlidir. Bunlara əsas etibarlı ilə qrup halında aşağıdakıları aid etmək olur:

1 – sənaye müəssisələrində məhsul istehsalı uyğun əməliyyatların uçotunun hazırkı səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə istehsal edilən məhsulun ilk uçotunu düzgün qurmaq, baş vermiş əməliyyatları vaxtında və tam halda ilk sənədlərlə rəsmiyyətə salmaq və uçotda dəqiq əks etdirmək.

2 – istehsala çəkilən məsrəfləri düzgün müəyyən etmək və məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsini təmin etmək.

3 – hazır məhsulun anbar uçotunu nümunəvi təşkil etmək və bunun uçotunun mexanikləşmə səviyyəsini yüksəltmək.

4 – məhsulun (hazır sənaye məhsulunun)istehsal maya dəyərini düzgün müəyyən etmək və bu sahədə nöqsanlara yol verməmək.

5 - məhsul satışı uyğun əməliyyatların vaxtında rəsmiyyətə salınmasını və uçotda düzgün əks etdirilməsini təmin etmək.

6 – satılmış məhsullar uyğun əməliyyatların uçotunun düzgünlüyünü təmin etmək, satılmış məhsulların tam maya dəyərini dəqiq hesablaşmasına nail olmaq.

7 – məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar əməliyyatların auditinin keyfiyyətini daha da yüksəltmək və bu məqsədlə daxili audit xidmətinin yaradılmasından daim bəhrələnmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996, 62 s.
2. Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsi. Bakı, 2008, 295 s.
3. Azərbaycan Respublikasının əmək məcəlləsi. Bakı, 2007, 270 s.
4. «Azərbaycanda mülkiyyət barəsində» Azərbaycan Respublikasının qanunu // *Biznesmenin bülleteni* № 16, 2001, 19- s.
5. «Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri barəsində» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti. 24 noyabr, 2003.
6. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Modulu (2004-2008-ci illər). «Respublika» qəzeti. 12 fevral, 2004.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşmiş uçotun aparılması qaydaları»nın təsdiq edilməsi barəsində 13 yanvar 2003-cü il tarixli qərarı // *Maliyyə və uçot*, 2003, № 3, s. 32-39.
8. Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması problemləri / Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 1997, s. 3-107.
9. Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu, iqtisadi təhlil və statistikanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının əsas istiqamətləri Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 1999, s. 3-154.
10. Abbasov A.R. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998, 212 s.
11. "Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydaları"nın təsdiq edilməsi barəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı Bakı şəhəri, 18 yanvar 2003-cü il № 9
12. "Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üçün Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 28 iyul 2007-ci il, JN» 2292 // *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu*, 2007, JY2 7, maddə 728, s. 1985- 2015.

13. A.Kərimov. "Mühasibat ucotu, vergilər" Bakı-2014.
14. Abbasov i.m., Məmmədov i.a., Cabbarov a.s. "Mühasibat uçotu (sahələr uyğun)" - dərslik. Bakı, 2017 - 424 s.
15. Abbasov Q.Ə. İdarəetmə uçotunun təşkilinin nəzəri-metodoloji və praktiki problemləri: Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. 2013, 55 s., S.202
16. Əliyev H.H., Salahov Ə.S, Amerika, Rusiya və Azərbaycan ölkələrində mühasibat uçotu sisteminin fərqli və oxşar prinsipləri. "Maliyyə və uçot" jurnalı. Bakı, 2012
17. Financial Accounting Standards, www.fasb.org
18. Q.Ə.Abbasov "Sıfırdan başlanan mühasibat ucotu", Bakı- 2013;
19. Qasimov S.M. Azərbaycanda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına keçidlə əlaqəli yaranan problemlər və onların həlli yolları // "Maliyyə və uçot" jurnalı, (185), Bakı, 2015
20. S.Səbzəliyev və Q.Ə.Abbasov "Xidmət sahələrində mühasibat uçotu"- Bakı-2015
21. Salahov Ə.S. Milli Mühasibat Uçotu Standartları və kompüter mühasibatının bəzi prinsipləri barəsində // "Kooperasiya" elmi-nəzəri jurnalı, 2(17), Bakı, 2008. s.78-84
22. V.Quliyev,S.M.Səbzəliyev "İdarəetmə uçotu", Bakı-2014;
23. Бурменко Т.Д., Даниленко П.ИЛ, Туренко Т.А. Сфера услуг: экономика: учебное пособие. Москва, Кнорус, 2014. 328 с. с.151
24. Ивашкевич В.Б. Управленческий учет в информационной системе предприятия // Бухгалтерский учет. 2017, № 4., с.104
25. Cəfərov A., Kərimzadə K., Audit işinin necə təşkil etməli?, Bakı. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, 2009.
26. Daxili audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, 2008, s.6, 64.
27. Daxili audit. Novruzov Vahid və başqaları. Tədris-praktika vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, 2002, s.5.
28. Daxili audit: reallıqlar və perspektivlər II Beynəlxalq konfransın

materialları/. Bakı: Nağd Evi, 2012, s.8, 9,12, 16

29. Əhmədov İ.B., İsmayılov M.H., Muxtarova P.E., Allahverdiyeva C.C. Audit. Praktika. Bakı, “Mütərcim”, 2015.

30. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2003

31. Hüseyinov Ə.M, Maliyyə nəzarətinin hüquqi əsasları. Bakı, 2000.

32. Musayev A. Vergi sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004.

33. Namazova Cəmilə, Kazımov Rahib. Praktiki audit. Bakı: 2012, s,118.

34. Sadıqov M.M., Bədəlov Q. və b. Maliyyə resursları və maliyyə bazarı. Bakı, 2003.

35. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tədrisinə aid tədris-metodik vəsait. Bakı. Tədris işçisi, 2010.

36. S.M, Səbzəliyev - Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. Bakı, “Elm”, 2003.